

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМІЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМІЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ТОҲИРОВ ЖАХОНГИР АБДУВОҲИД ЎҒЛИ

**АЛИ ҚУШЧИНИНГ “ШАРҲ ТАЖРИД АЛ-КАЛОМ” АСАРИ –
ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ КАЛОМ ИЛМИГА
ОИД МУҲИМ МАНБА**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Contents of Dissertation Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on
historical sciences**

**Оглавление автореферата доктора философии (PhD) по
историческим наукам**

Тоҳиров Жаҳонгир Абдувоҳид ўғли

Али Қушчининг “Шарҳ Тажрид ал-калом” асари – темурийлар

давридаги калом илмига оид муҳим манба 5

Tokhirov Jakhongir Abduvokhid ogli

The book of Ali Kushchi "Sharh Tajrid al-Kalam" – as an important source

on the science of kalam in the Timurid epoch.....23

Тоҳиров Жаҳонгир Абдувоҳид угли

Произведение Али Кушчи «Шарх Таджрид аль-калам» – как важный

источник по науке калам в эпоху Тимуридов.....41

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ.....45

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМІЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМІЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ТОҲИРОВ ЖАХОНГИР АБДУВОҲИД ЎҒЛИ

**АЛИ ҚУШЧИНИНГ “ШАРҲ ТАЖРИД АЛ-КАЛОМ” АСАРИ –
ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ КАЛОМ ИЛМИГА
ОИД МУҲИМ МАНБА**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2019.4.PhD/Tar594 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, инглиз, рус (резюме) Илмий кенгаш веб-саҳифаси (www.iiaw.uz) ҳамда "ZiyoNET" ахборот-таълим портали (www.ziynet.uz) да жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Бабаджанов Бахтиёр Миранович
тарих фанлари доктори

Расмий оппонентлар:

Хасанов Аҳаджон Аҳмеджанович
тарих фанлари доктори, профессор

Файзиёв Хуршид Тургунович
тарих фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил "13" сентябр соат 14⁰⁰ даги бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiaw.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (105-рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiaw.uz)

Диссертация автореферати 2022 йил «31» август куни тарқатилди.

(2022 йил 27 августдаги 8-рақамли реестр баённомаси)

Д.Р.Махсудов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш раиси, тарих фанлари доктори (DSc), доцент

С.А.Рустамий

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш котиби, филология фанлари доктори (DSc), доцент

З.М.Исламов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон илм-фани тарихида Амир Темур ва темурийлар ренессанси даврида етишиб чиққан олимларнинг ислом илмларига оид асарлари алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу даврда фаолият юритган мовароуннаҳрлик қомусий олим Али Қушчи (805-878/1403-1474) риёзиёт (الرياضيات), фалакиёт (علم الفلك), араб тилининг балоғати (البلاغة) ва сарфи (الصرف) сингари фанлар билан бир қаторда, тафсир (التفسير), фикҳ (الفقه), каломга (الكلام) оид қимматли асарлар ёзган. Унинг “Шарҳ Тажрид ал-калом” (شرح تجريد الكلام – “Каломни саралаш” асари шарҳи) номли илк асари ўрта асрларда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Усмонли турк империяси ҳудудларида кенг тарқалган. Ҳозирда Туркия, Миср ва Эронда калом илмига оид манбалар қаторида эътироф этилади. Мазкур асар темурийлар даври калом илми ривожига ва ундаги тенденцияларни илмий-концептуал очиб беришда долзарб аҳамият касб этади.

Дунёдаги халқаро исломшунослик илмий-тадқиқот марказларида калом илми бўйича изланишлар икки йўналишда олиб борилмоқда. Биринчи – “Классик-мумтоз калом илми” (علم الكلام التراثي – الكلاسيكي) йўналишидаги тадқиқотларда асосий эътибор Абу Ҳанифа, Мотуридий, Ашъарий, Насафий, Ғаззолий, Розий каби ақида ва калом олимларининг VIII-XII асрларга оид классик асарларидаги фундаментал анъанавий тамойилларга қаратилмоқда. Иккинчи – “Янги-замонавий калом илми” (علم الكلام الجديد – الحديث) йўналиши XX асрда юзага келиб, Шиблий Нўъмоний, Ваҳидуддин Хон ва Абдужаббор Рифоий кабиларнинг каломий масалаларга оид янги-замонавий қарашлари, атеистлар билан баҳслари илгари сурилмоқда.

Янгиланаётган Ўзбекистонда Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази ва Калом илми мактаби ташкил этилиб, уларда исломшунос мутахассислар томонидан мумтоз калом илми вакиллариининг илмий мерослари тадқиқ қилинмоқда. Жумладан, Абу Ҳанифанинг “ал-Фикҳ ал-акбар” (الفقه الأكبر – “Энг катта фикҳ”), Абу Мансур Мотуридийнинг “Таъвилот ал-Қуръон” (تأويلات القرآن – “Қуръон изоҳлари”) ва “Китоб ал-Тавҳид” (كتاب التوحيد – “Тавҳид ҳақида китоб”), Абу Муин Насафийнинг “Табсира ал-адилла” (تبصرة الأدلة – “Далиллар шарҳи”), Абу Ҳафс Насафийнинг “Ал-Ақоид” (العقائد – “Ақидалар”) асарларининг ўзбек тилидаги изоҳли таржималари амалга оширилди. Шу жиҳатдан, Али Қушчининг “Шарҳ Тажрид ал-калом” асари темурийлар даври калом илмига оид муҳитни очиб беришда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармонлари, 2022 йил 10 февралдаги ПҚ-126-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ этиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 24 июндаги 519-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси

хузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг кутубхона фондини хорижий адабиётлар билан бойитиш тўғрисида”ги қарорида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Темурийлар даври, калом илми, Али Қушчининг ҳаёти ва илмий мероси, хусусан, “Шарҳ Тажрид ал-калом” асари бўйича қилинган илмий ишларни 4 гуруҳга бўлиш мумкин: Мусулмон Шарқи; замонавий турк, араб ва форс; европалик; ўзбекистонлик олим ва тадқиқотчилар.

Мусулмон Шарқи олимларидан ўрта асрларда Хондамир Ғиёсиддин (1473-1534), Исомиддин Тошкўпризода (1495-1561), Ҳожи Халифа (1608-1657), Шиҳобиддин Димашқий (1622-1679), Абдулғани Ноблусий (1640-1730), Абдулхай Лакнавий (1847-1889), Хайриддин Зириклий (1893-1976) кабилар ўз асарларида маълумот берганлар¹.

Замонавий турк², араб ва форс тадқиқотчиларидан А.Адивар, С.Унвер, М.Жунбур, Э.Фазли ўғли, Ж.Ражаб, Ч.Ойдин, Б.Карлига, Ҳ.Ўзар, А.Йилдирим, М.Дизар кабилар 100 га яқин илмий ишларини олим ва унинг асарларига бағишлаганлар. Собир Абдух, Меҳмет Фотих, Аҳмад Обидий “Шарҳ Тажрид ал-калом”нинг илоҳиёт қисмини, Аҳмад Афибий эса, Али Қушчининг араб тилшунослигига оид асарини тадқиқ қилганлар³.

¹ Хондамир Ғиёсиддин. Ҳабиб ас-сияр фи ахбор-и афрод-и башар, I-IV, Муҳаммад Дабир Сиёкий, - Техрон: Китобхоне-и Ҳайём, 1333/1915. С. 796; Исомиддин Аҳмад б. Мустафа Тошкўпризода. Аш-шақоик ан-нуъмония. -Байрут: Дор ал-китоб ал-арабий, 1975; Исомиддин Аҳмад б. Мустафа Тошкўпризода. Мифтоҳ ас-саода ва мисбоҳ ас-сиёда фи мавдуют ал-улум.-Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1975; Ҳожи Халифа Мустафо б. Абдуллох. Кашф аз-зунун. -Байрут: Дор Ихё ат-турок ал-арабий, 2001; Шиҳобиддин Абдулхай Димашқий. Шазарот аз-заҳаб фи ахбор мин заҳаб. -Байрут: Дор ал-масира, 1979. Ж.VIII; Муҳаммад Адлухай Лакнавий. Ал-Фавоид ал-бахия фи тарожим ал-ханафия. -Байрут: Дор ал-Арқам б. Аби ал-Арқам, 1998; Абдулғани Ноблусий. Таҳқиқ ал-интисор фи иттифоқ ал-Ашъарий ва ал-Мотуридий ало халқ ал-ихтиёр; Хайриддин Зириклий. Ал-Аълум. -Байрут: Дор ал-илм ли-л-малойин, 1998.

² Турк олим ва тадқиқотчиларининг Али Қушчи ҳамда унинг асарларига бағишланган 86 та мақола, китоб ва тадқиқотлари рўйхати (<https://alikuscu.com/bibliyografiya/>) ва 13 та тадқиқот тавсифи иловада келтирилган.

³ Adnan Adıvar. Ali Kuşçu, İA, Eskişehir, 1997; Süheyl Ünver. Türk Pozitif Bilimler Tarihinden Bir Bahis: Ali Kuşçu Hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1948; Müjgan Cunbur. Ali Kuşçu Bibliyografyası, Ankara, 1974; Cengiz Aydın. Ali Kuşçu. DİA. -Ankara, 1989; İhsan Fazlıoğlu. Ali Kuşçu, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul, 1999; İhsan Fazlıoğlu. Qushji: Abu al-Qasim Ala ad-din Ali ibn Muhammad Qushci-zade, The Biographical Encyclopedia of Astronomers, Springer Reference. -New York, Springer, 2007; Jamil Ragep. Ali Qushji and Regiomontanus: Eccentric Transformations and Copernican Revolutions, Journal for the History of Astronomy, 2005; Bekir Karlığa. Ali Kuşçu, Eyüp Sultan Sempozyumu VI, İstanbul, 2003; Hasan Özer. Ali Kuşçu ve “Hâşiye ale’t-Telvîh” eseri, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2009; Abdullah Yıldırım. Ali Kuşçu ve Risâle fi vaz’i’l-müfredât’ı” İslâm Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 2008; Muammer Dizer. Ali

Европалик олимлардан К.Брокельман (1868-1956), Н.Альфонсо (1872-1938), В.Шеглов (1904-1985) ва Э.Бадин ўз тадқиқотларида Али Қушчининг илмий мероси ҳақида бир нечта қайдларни келтирганлар. Хусусан, К.Брокельман ўз каталогида унинг математика ва астрономияга оид асарлари нусхалари ҳақида сўз юритган, аммо ислом илмларига оид асарлари унинг эътиборидан четда қолган. Э.Бадин Али Қушчининг табиий фанлар ва калом илмига ҳисса қўшгани, ханафий олимлар қаторида эътироф этилгани, “Шарҳ Тажрид ал-калом” асари мустақил асарга айлангани, бироқ, ҳанузгача тўлиқ ўрганилмаганини таъкидлаган⁴.

Ўзбекистонлик олим ва тадқиқотчилардан А.Асқаров, А.Абдурахмонов, У.Уватов темурийлар даври ҳақида; Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, Ш.Зиёдов, С.Оқилов, Ҳ.Сағдиев, А.Аллоқулов, Ў.Палванов калом илми ҳақида; А.Аҳмедов, М.Қодиров, Ҳ.Арслонов, Б.Абдуллаев Али Қушчи ҳаёти ва илмий мероси ҳақида; А.Муминов “Тажрид ал-калом”нинг сунний шарҳлари, Д.Махсудов Али Қушчининг тафсири, Ҳ.Аминов унинг ханафийлик фикҳи ва мотуридийлик ақидасига оид асарлари ҳақида ўз илмий ишларида маълумот берганлар⁵.

Мазкур тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Али Қушчининг темурийлар даври калом илми ривожига қўшган ҳиссаси, “Шарҳ Тажрид ал-калом”

Kuşçu, Ankara, 1988.

Собир Абдух. Шарҳ ал-Қушжий ало Тажрид ал-ақоид ли ат-тусий, мабҳас ал-Илоҳиёт.- Искандария: Дор ал-вафо, 2002; Аҳмад б. Муҳаммад Ардабили. Ал-Ҳошия ало илоҳиёт аш-шарҳ ал-жадид ли ат-тажрид. Аҳмад Обидий.-Қум: Дафтар таблиғот исломий, 1416/1995; Mehmet Fatih Soysal. Ali Kuşçu'nun Şerhu Tecridi'l-keîâm'ından usûl-i selâse konularinin tahkiki ve ilâhiyat meselelerinin tahlili. -İstanbul, 2014. Аҳмад Афибий. Али Қушчи “Унқуд аз-завоҳир фи ас-сарф”.-Қоҳира: Дор кутуб ал-мисрия, 2001.

⁴ Carl Brockelmann. Geschichte der arabischen Litteratur (GAL). -Leiden, 1938; Nallino Carlo Alfonso. Arabian astronomy: its history during the medieval times. Rome. 1911; Шеглов В. Улуғбек расадхонаси, -Т., 1980; Edward Badeen. Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit, Würzburg, 2008.

⁵ Асқаров А. Темур ва Улуғбек даври тарихи.-Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996; Абдурахмонов А. Улуғбек академияси.-Т., 1994; Абулаббос Шихобиддин Аҳмад ибн Муҳаммад Димашқий. Ажойб ал-мақдур фи тарихи Таймур / Таржимон, сўз боши ва изоҳлар муаллифи: ф.ф.н. Уватов У. -Т.: Меҳнат, 1992. - Ж. I. - 326 б.; - Ж. II. - 191 б.

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ақоид илмлари ва унга боғлиқ масалалар. - Т.: Шарқ, 2010. - 352 б.; Самарқанднинг сара уламолари. - Т.: Nilol-Nashr, 2014. - 112 б.; Ш.Зиёдов. Абу Мансур ал-Мотуридий ва унинг “Китоб ат-таъвилот” асари. - Т.: Фан, 2009. - 140 б.; Оқилов С. Абул Муъин ан-Насафий ва унинг калом илми ривожига қўшган ҳиссаси (Табсирату-л-адилла мисолида). Тарих фанлари номзоди...дис. - Т.: Тошкент ислом университети, 2006; Абу Мансур Мотуридий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. - Т.: Nilol-Nashr, 2020. - 376 б.; Сағдиев Ҳ. Абу Жаъфар Таҳовий илмий мероси ва унинг “Ақида” асари / Монография. - Т.: “Nilol-Nashr”, 2017. - 192 б.; А.Аллоқулов Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унинг шарҳлари таҳлили. Тарих фанлари бўйича PhD...дис.-Т., 2018.-153 б. Палванов Ў. Саъдуддин Тафтазонийнинг Темурийлар даври мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси. Тарих фанлари бўйича PhD...дис. - Т., 2018. - 210 б.

Аҳмедов А. Али Қушчи. <https://www.e-tarix.uz/shaxslar/506-cola.html> (07.04.2022 й. да кўрилди); Қодиров М. Али Қушчи // Маънавият юлдузлари.-Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011. Арслонов Ҳ. Улуғ султоннинг фарзанди аржуманди” <https://postda.uz/> (15.10.2018); Абдуллаев Б. Ислом уламоларининг математика ва астрономия соҳасидаги фаолиятлари // Мерос. -Т., 2019. -№2. -Б. 50.

Муминов А. Научное наследие ханафитских ученых Центральной Азии и Казахстана: Монография. - Астана. 2018. -174 с.; Yazıcıoğlu Mustafa Sait. XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelam Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri // İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, sy. IV, Ankara, 1980. -283 s. Махсудов Д. Мовароуннахр ханафий мазҳаби тафсириларининг қиёсий таҳлили (XIII-XV асрлар). Тарих фанлари бўйича DSc...дис. - Т., 2020. - 362 б.; Аминов Ҳ. <https://ahlisunna.uz/moturidiylar-haqida-bashorat> (02.02.2022 й. да кўрилди)

асаридаги илоҳиёт масалаларининг тарихий ва замонавий аҳамияти тадқиқ этилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий тадқиқот ишлари режасининг 2020-2022 йилларга мўлжалланган ФЗ-202002144 «Мотуридия таълимотига оид ақидавий матнларнинг академик таржима ва шарҳлари ҳамда уларнинг электрон кутубхонасини яратиш» мавзуидаги амалий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Али Қушчининг темурийлар даври калом илми ривожига қўшган ҳиссасини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Мирзо Улуғбек даврида Мовароуннаҳрдаги диний-маърифий муҳитни ёритиш;

XIV-XV асрлардаги мовароуннаҳрлик олимларнинг калом илмига оид асарлари хусусиятини аниқлаш;

Али Қушчи шахсияти ва илмий меросига тавсиф бериш;

“Шарҳ Тажрид ал-калом” нусхаларининг кодикологик таҳлилини амалга ошириш;

Али Қушчи асарининг “Тажрид ал-калом” шарҳ ва ҳошиялари орасида тутган ўрни, унинг манбалари ҳамда услубини очиқ бериш;

асардаги ақидавий мавзуларнинг талқинини ёритиш;

Яратувчи сифатлари борасидаги баҳсларнинг тарихий жиҳатларини очиқ бериш;

Илоҳиёт масалаларидаги нақлий ва ақлий далиллашнинг замонавий аҳамиятини илмий асослаш ҳамда уларни қўллаш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объектини Али Қушчининг “Шарҳ Тажрид ал-калом” асари ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети “Шарҳ Тажрид ал-калом” асаридаги илоҳиёт масалаларининг тарихий ва замонавий аҳамиятини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда анализ ва синтез, индукция ва дедукция, тарихий хронологик ва қиёсий типологик, диалектик ва мантикий таҳлил каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

ислом илмларининг (العلوم الإسلامية) ёйилиш ва ривожланиш замони саналган IX-XII асрларда диний эътиқодни тўғри талқин этиш мақсадида калом илмида “матнлар” (المتون) туркумидаги кичик рисоалар (المؤلفات العقائدية) ёзилгани, темурийлар даврига (XIV-XV) келиб эса, уларни кенгроқ англашга эҳтиёж ортгани сабабли “шарҳлар” (الشروح) ёзиш тенденциясининг жадаллашгани 29 та асар асосида очиқ берилган;

Али Қушчи 15 ёшида Кирмонда биринчи асари – “Шарҳ Тажрид ал-калом”ни (شرح تجريد الكلام) ёза бошлагани, 25 ёшидан эса, “Зиж” га шарҳ (شرح زيج) битгани мисолида ўрта асрлар илмий анъанасига мувофиқ қомусий

олимларнинг, аввало, диний илмларни ўзлаштириб, кейин аниқ ва табиий фанларни ривожлантиргани асосланган;

олим ўз шарҳида баҳсли бўлган масала – амалнинг (العمل) имон (الإيمان) шартига кирмаслигини («иржоъ» الإرجاء) имоннинг жойи қалбда экани (3 та оят, 2 та ҳадисга кўра), амал эса, тана аъзолари билан бажарилиши далили асосида исботлаб бергани аниқланган;

аллома Али Қушчи Тусийнинг аниқ фанларга оид илмий қарашларидан фойдалангани, аммо унинг мўътазилага (المعتزلة) ва шиаликка (الشيعة) оид ақидаларини эса, ўз шарҳида мотуридия (الماتريدية) ва ашъария (الأشعرية) нуқтаи назаридан изоҳлагани аниқланган;

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Али Қушчи ўз шарҳида Тусийнинг мўътазилага (*бандага лутф қилиши Аллоҳга вожиблиги*) ва шиаликка (*раҳбарнинг бегуноҳлиги, саҳобаларга беҳурматлик*) оид қарашларига раддия бериб, унинг ашъария (*таквин алоҳида сифат эмаслиги*) ва мотуридияга (*имон шартлари, фаришта ва инсон мавқеи*) мувофиқ ақидаларини кўллаб-қувватлагани аниқланган;

асарда илоҳиёт (الإلهيات) масалалари нақлий (216 та оят, 50 та ҳадис) ва ақлий (*рационал*) далиллар (الأدلة العقلية والعقلية) синтези орқали шарҳлангани, илк классик матнлардан фарқли равишда илоҳнинг ягоналигини (توحيد الإله) нақлий далиллашдан аввал илоҳни инкор қилувчиларга Яратувчининг борлигини (وجود الصانع) мантиқий исботлаш услуби қўллангани далилланган;

асарнинг нусха ва нашрлари рақамли таҳлил қилинган: “Тажрид” га шарҳ ва ҳошия ёзган 192 нафар муаллиф номи маълум. Матннинг 9 та нусхаси, унга ёзилган 15 номдаги шарҳ ва 47 номдаги ҳошиянинг жами 92 та нусхаси дунё фондларида, жумладан, 30 та нусхаси Ўзбекистонда сақланади. Уч номдаги шарҳнинг жами 45 та нусхаси бор бўлиб, уларнинг 39 таси Али Қушчи шарҳининг нусхалари. Жами 47 номдаги ҳошиянинг фақат 17 та нусхаси бор, улардан 12 таси Али Қушчининг шарҳига ёзилган ҳошияларнинг нусхалари сақаниб қолган. Жами шарҳларнинг 4 таси ва ҳошияларнинг 20 таси аҳли сунна олимлари томонидан ёзилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги “Шарҳ Тажрид ал-калом” асарининг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Асосий фондида № 5917 (3343, 3309), Гарвард университети кутубхонасида № OL22800.10.5F инвентарь рақамлари остида сақланаётган кўлөзма нусхалари ҳамда Собир Абдух ва Аҳмад Обидий томонидан амалга оширилган замонавий нашрларига таянилгани, далиллар билан асослангани, қиёсий-тарихий усуллардан фойдаланилган, тадқиқот натижаларининг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти Али Қушчининг “Шарҳ Тажрид ал-калом” асари – темурийлар давридаги калом илмига оид муҳим манба эканлиги борасидаги илмий-назарий хулосалар соҳага оид янги илмий тадқиқотларга асос бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти, улардан олий ва ўрта махсус диний таълим муассасаларида ўқитиладиган “Исломшунослик”, “Ақидавий йўналиш ва оқимлар”, “Калом илми тарихи ва назарияси”, “Калом (ақоид)”, “Мотуридия таълимотига оид манбалар”, “Мовароуннаҳр мутакаллимлари илмий мероси”, “Муташобих оятлар таҳлили” каби фанлар мазмунини янги назарий ишланмалар билан бойитишда, соҳага оид факультатив дарслар, семинар машғулотлари ва махсус курсларда фойдаланиш мумкинлиги билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. “Али Қушчининг “Шарҳ Тажрид ал-калом” асари – темурийлар давридаги калом илмига оид муҳим манба” мавзуида олиб борилган тадқиқотнинг илмий натижалари асосида:

ислом илмларининг (العلوم الإسلامية) ёйилиш ва ривожланиш замони саналган IX-XII асрларда диний эътиқодни тўғри талқин этиш мақсадида калом илмида “матнлар” (المتون) туркумидаги кичик рисоалар (المؤلفات العقائدية) ёзилгани, темурийлар даврига (XIV-XV асрга) келиб эса, уларни кенгроқ англашга эҳтиёж ортгани сабабли “шарҳлар” (الشروح) ёзиш тенденциясининг жадаллашгани 29 та шарҳ асар асосида очиқ берилгани хусусидаги илмий хулосалар Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг буюртмаси асосида тайёрланган “Калом” номли дарслик мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 28 декабрдаги 676-сон буйруғи). Натижада, бу талабаларнинг темурийлар давридаги калом илмига оид тарихий манбалар мазмун-моҳиятини ва ўзига хос хусусиятларини тўғри англашларига, илмий асосланган кўникмаларнинг шаклланишига хизмат қилган;

Али Қушчи 15 ёшида Кирмонда биринчи “Шарҳ Тажрид ал-калом” (شرح الكلام) асарини ёза бошлагани, 25 ёшидан эса, “Зиж” га шарҳ (شرح زيچ) битгани мисолида ўрта асрларнинг илмий анъанасига мувофиқ қомусий олимларнинг, аввало, диний илмларни ўзлаштириб, кейин аниқ ва табиий фанларни ривожлантиргани асослангани хусусидаги илмий хулосалардан Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази буюртмаси асосидаги “Алломалар ҳаёти ва фаолияти” лойиҳасида фойдаланилган (Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказининг 2022 йил 31 августдаги 637-сон маълумотномаси). Натижада, жаҳон илм-фани тарихида ўчмас из қолдирган Али Қушчи каби олим ва мутафаккирлар меросининг тарихий ва замонавий цивилизация тараққиётидаги ўрни ҳамда аҳамиятини ёритишга хизмат қилган;

олим ўз шарҳида баҳсли бўлган масала – амалнинг (العمل) имон (الإيمان) шартига кирмаслигини («иржоб» الإرجاء) имоннинг жойи қалбда экани (3 та оят, 2 та ҳадисга кўра), амал эса, тана аъзолари билан бажарилиши далили асосида исботлаб бергани аниқлангани хусусидаги илмий хулосалар Дин ишлари бўйича кўмита буюртмаси асосида тайёрланган “Мотуридия таълимоти тарихи” номли дарслик мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича кўмитанинг 26 августдаги 02-03/6699-сон маълумотномаси). Натижада,

талабаларда ислом дини таълимоти, мотуридия ақида мактаби борасида тўғри илмий фикрнинг шаклланишида ва деструктив ғояларга қарши мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлашда катта аҳамият касб этган;

аллома Али Қушчи Тусийнинг аниқ фанларга оид илмий қарашларидан фойдалангани, аммо унинг мўътазилага (المعتزلة) ва шиаликка (الشيعة) оид ақидаларини эса, ўз шарҳида мотуридия (الماتريدية) ва ашъария (الأشعرية) нуқтаи назаридан изоҳлагани хусусидаги илмий хулосалардан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси “Ўзбекистон тарихи” телеканалининг “Буюк юрт алломалари” туркум дастурлари доирасида Али Қушчининг илмий меросига оид тизимли кўрсатувлар сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси 2022 йил 2 февралдаги 06-31-230-сон маълумотномаси). Натижада, тарихий билимларнинг ошиши ва миллий ғурур туйғусининг шаклланиши учун олим ижодига оид илмий маълумотларни кенг жамоатчиликка етказишга эришилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 14 та, жумладан, 9 та халқаро ва 5 та республика илмий-амалий конференцияларида апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Тадқиқот мавзуси бўйича жами 36 та илмий иш, улардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 13 та мақола, жумладан, 8 таси республика ва 5 таси хорижий журналларда нашр қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат бўлиб, унинг ҳажми 154 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурлиги, тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги, тадқиқ этилаётган муаммонинг ўрганилганлик даражаси, тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети, усуллари, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижаси, тадқиқот натижаларининг ишончлилиги, илмий ва амалий аҳамияти, жорий этилиши, апробацияси, эълон қилинганлиги ҳамда диссертациянинг ҳажми ва тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг “**Темурийлар давридаги калом илмини ўрганишнинг илмий-назарий асослари**” деб номланган биринчи бобида Мирзо Улуғбек давридаги диний-маърифий муҳит, XIV-XV асрлардаги мовароуннаҳрлик олимларнинг калом илмига оид асарлари хусусияти, Али Қушчи шахсияти ва фаолиятининг ўз даври илмий муҳитидаги ўрни таҳлил этилган.

“*Мирзо Улуғбек даврида Мовароуннаҳрдаги диний-маърифий муҳит*” деб номланган биринчи параграфда XV аср биринчи ярмида Мирзо Улуғбек ва Али Қушчининг илм-фан соҳасидаги саъй-ҳаракатлари натижасида юзага келган ижтимоий-маърифий муҳит ислом илмларининг ривожиди ҳам муҳим омиллардан бўлиб хизмат қилгани ўрганилган.

Дастлаб, мўғуллар даврида (XIII) Ўрта Осиёдаги қадимий маданият таназули бошланган. Расмий мақоми сусайиб борган ислом динининг кейинчалик (XIV) расмий дин сифатида тикланишига сабаб шундаки, мўғул хонлари Қозонхон ва Тормаширин кубровия шайхлари таъсирида ислом динини қабул қилган⁶. Темурийлар даврида (XV) ақида ва фикҳдан кейин диннинг учинчи таркибий қисми, рухий-ахлоқий тармоғи бўлган тасаввуф тариқатлари кучайган.

Мазкур даврдаги давлат ва дин арбобларига, тарихий шахсларга нисбатан тарихий манба ва адабиётларда турли талқинлар учрайди. Абдураззоқ Самарқандий, Коший, Навоийлардан фарқли равишда В.Бартольд, М.Шайхзода, А.Асқаровлар Мирзо Улуғбекни ислом илмларига қарши сиймо этиб тасвирлаганлар. Мирзо Улуғбек Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда қурдирган 3 та мадрасада дунёвий ва диний фанлар ўқитилган⁷. Демак, ўрта асрлар Мусулмон Шарқи қомусий олимлари муваффақиятининг сабабларидан бўлган “дунёвий ва диний” илм-фан уйғунлиги қайта жонланишининг (ренессанс) омилларидан бири бўлган. Аслида, илмни бундай таснифлаш ҳам шартли. Чунки “диний” илмни Форобий – “илоҳиёт ва осмондан ташқаридаги нарсалар ҳақидаги илм” деб, Хоразмий – “олий илм – илоҳиёт” деб, Ибн Сино – “нақлий илмлар” деб, Ғаззолий эса, “шаръий – мақталган илмлар” дея номлаб таснифлаганлар.

“*XIV-XV асрлардаги мовароуннаҳрлик олимларнинг калом илмига оид асарлари хусусияти*” деб номланган иккинчи параграфда 30 нафар мутакаллимнинг 35 та асар ёзгани аниқланган. Улардан 23 нафари 29 та шарҳ ва ҳошия, 3 нафари эса, 6 та мустақил асар муаллифи, 4 нафарининг асарлари дарслик сифатида ўқитилган.

Ислом илмлари ёйилиш ва ривожланиш суръати юқори бўлган IX-XII асрларда диний эътиқодни тўғри талқин этиш мақсадида, калом илмида “матнлар” туркумидаги кичик рисоалар ёзилган. Темурийлар даврига (XIV-XV) келиб эса, мазкур классик асарларни кенгроқ англашга эҳтиёж ортгани сабабли фундаментал “матнлар” га “шарҳлар” ёзиш тенденцияси кузатилади.

Ақидавий масалалар фалсафий методлар орқали таҳлил қилиниши натижасида, калом уламолари томонидан ёзилган асарлар агар самъий (*нақлий*) далиллар орқали асосланмаса⁸ ва самъиёт (*нақлиёт*) масалаларини

⁶ Қаранг: Асқаров А. Темур ва Улуғбек даври тарихи. –Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. -Б.35; De Weese D. The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia. –Iranian Studies. Volume 21. Number 1-2, 1988. P.47; Тримингэм Дж.С. Суфийские ордена в исламе. Пер. с англ. Ставинской А., под ред. Акимушкина О. – Москва: Наука, 1989, С.64.

⁷ Қаранг: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ-и саъдайн ва мажмаъ-и баҳрайн. Уринбоев А. форс тилидан тарж., -Т., 1969; Долимов У. Абдий зиё маскани. <http://madrasa.uz/madrasa-darslik/397-abadiy-ziyomaskani.html> 19.12.2016 й.

⁸ Ҳасан Шофейй. Ал-Мадҳал ило дироса илм ал-калом. Қоҳира, 1991. Б.116.

ҳам ўз ичига олмаса⁹, у ҳолда уларни фалсафага оид асарлардан фарқлаб бўлмай қоларди.

Темурийлар давридаги калом илми ривожини аввалги даврлар даражасидаги каби бўлмаса-да, каломга оид дастлаб ёзилган кўплаб асарларга турли шарҳлар ёзилиши, кенг ҳудудларга ёйилиши ва ўқитилиши нуқтаи назаридан ўзига хос салмоқли бўлган. Мазкур даврда ақидавий фирқаланиш авж олмаган. Чунки, маҳаллий аҳли сунна олимларининг салоҳияти юқори бўлган, айнан уларнинг асарлари кенг шарҳланиб ўқитилган, бошқа фирқаларга илмий асосланган муносиб раддиялар берилган. Олимлар фаолиятини маҳаллий ҳукмдорлар қўллаб-қувватлаган, фирқаланишларга эса, қаттиққўллик билан барҳам берилган.

“Али Қушчи шахсияти ва илмий мероси” деб номланган учинчи параграфда темурийлар даври илмий муҳитида Али Қушчининг (1403–1474) шахсияти ва фаолияти ўзига хос муҳим аҳамият касб этгани ўрганилган, таржимаи ҳоли хронологик тикланган. Бунда қуйидаги жиҳатлар: 1) Али Қушчининг ҳукмдорлар билан алоқаси; 2) ҳукмдорларнинг олимларга, хусусан, Али Қушчига бўлган муносабати; 3) сиёсатнинг илм ва олимларга бўлган таъсири очикланган. Ҳукмдорларнинг ижобий сиёсати билан олимлар фикрий-ғоявий кўлами маълум бўлади: 1) илм-фан ва олимларга шижоат ва рағбат, эътибор ва ғамхўрлик кўрсатган Мирзо Улуғбек ва Муҳаммад Фотиҳ II каби; 2) бунинг акси бўлган Абдулатиф каби ҳукмдорлар қиёсланган.

Али Қушчи ҳаёт йўли ва фаолияти кечган даврларни, шартли равишда, 3 босқичга таснифлаш мумкин:¹⁰ 1) темурий ҳукмдорлар соясида Самарқанддаги ўсмирлик ва ёшлик даврида оиласи ҳамда қариндошлари орасида, устози Улуғбек ҳомийлигида унинг вафотига қадар (1449 йилгача); 2) Мовароуннаҳрда темурийзодалар ўртасидаги сиёсий беқарорлик (1471 йилгача); 3) усмоний Султон Муҳаммад Фотиҳ II соясидаги даври (1474 йилгача).

Али Қушчи илмий салоҳиятига темурийлар ва усмонийлар даври маданиятининг кўрсатган таъсири унинг серқирра фаолияти ва илмий меросида намоён бўлган. Унинг илмий фаолияти серқирра ва салмоқли бўлгани, араб ва форс тилларида турли фан соҳаларига – аниқ ва табиий фанлар, ислом илмлари, тилшуносликка оид 31 та асар ёзгани аниқланиб, илк бора тўлиқ рўйхати шакллантирилган ҳамда 8 турга гуруҳланган: математика (4 та), астрономия (6), механика (1), тилшунослик (8), фикҳ (3), тафсир (2), калом (3) ва бошқа (4) фанларга оид асарлари.

“**Шарҳ Тажрид ал-калом**” асарининг манбашунослик таҳлили” деб номланган иккинчи бобда аллома асарлари классификация қилинган, “Шарҳ Тажрид ал-калом” нусхалари кодикологик таҳлил қилинган, “Тажрид ал-калом” шарҳ ва ҳошиялари орасида Али Қушчи шарҳининг ўзига хослиги, асарнинг манбалари ва услуги ўрганилган.

⁹ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul, 1996, s. 35.

¹⁰ Қаранг: Аҳмад Афиий. Али Қушчи “Унқуд аз-завоҳир фи ас-сарф”. Дор кутуб ал-мисрия. -Қоҳира. 2001.-Б.23.

“*Шарҳ Тажрид ал-калом*” нусхаларининг кодикологияси” деб номланган биринчи параграфда асар қўлёзмаларининг 4 та нусхаси кодикологик таҳлил қилиниб, манбашунослик жиҳатидан ўрганилган. Асарнинг Ўзбекистондаги 17 та нусхаси 973/1565 – 1235/1819 йиллар оралиғида, унга ёзилган ҳошияларнинг 6 та нусхаси 1075/1665 – 1313/1895 йиллар оралиғида кўчирилган.

Али Қушчи суннийлик ва шиалик ақидасига, ҳанафийлик фикҳига оид асарларга шарҳлар ёзгани, калом, тафсир ва фикҳ каби ислом илмлари ҳамда тилшунослик, мантик, аниқ ва табиий фанларга оид фундаментал илмий-амалий тадқиқотлар қилгани, унинг ҳар томонлама қомусий аллома эканидан далолат беради.

“*Али Қушчи асарининг “Тажрид ал-калом” шарҳ ва ҳошиялари орасида тутган ўрни*” деб номланган иккинчи параграфда матн, шарҳ ва ҳошиялар тавсифи ҳамда улар орасида Али Қушчи шарҳининг тутган ўрни ўрганилган.

XIV асрда 6 та, XV асрда 17 та, XVI асрда 18 та, XVII асрда 6 та, XVIII асрда 2 та, XIX асрда 4 та шарҳ ва ҳошиялар ёзилган. Матн 2 марта: Искандария (1996 й.) ва Ҳиндистонда (1890 й.); 6 та шарҳ 11 марта: Искандария (2002 й.), Байрут (1988, 1998 й.), Қум (1951, 1968, 2003, 2012 й.), Кувейт (2012 й.), Табриз (1880 й.), Ҳиндистон (1886 й.) ва Нажафда (1961 й.); 2 та ҳошия 2 марта: Истанбул ва Қум каби жами 8 та давлатда 15 марта айрим қисмлари нашр этилгани, аммо Али Қушчи шарҳи ва унга ёзилган ҳошия тўлиқ нашр қилинмаган.

У ақида масалаларни шарҳлашда 216 та оят ва 50 та ҳадисдан далиллар келтириб, каломий усулда, табиий ва аниқ фанлар билан узвий шаклда таҳлил қилган. Имомат ва 12 имомнинг маъсумлиги каби масалалардаги Тусийнинг шиаликка оид ақидавий қарашларига Али Қушчи ва бошқа сунний олимлар (Исфарионий, Исфаҳоний, Акмалиддин Бобартий, Ҳасан Фанорий, Шамсиддин Хаёлий, Жалолиддин Даввоний, Ибн Камол Пошо, Асомиддин Тошқўпризода) билдирган танқидий ёндашувларига шиа олимлари (Аҳмад Ардабилий, Садриддин Шерозий) раддиялар ёзганлар.

“*Асарнинг манбалари ва услуби*” деб номланган учинчи параграфда шарҳнинг ёзилишида манба сифатида мурожаат қилинган асарлар, унда қўлланилган услуб ҳамда кейинги олимлар ижодига таъсири ўрганилган.

Али Қушчи ўзининг “Шарҳ Тажрид ал-калом” асари муҳим эканлигини ва уни ёзиш учун етмиш жилд китобни ўрганиб чиққанлигини таъкидлайди. Унга Розий, Тусий, Ҳиллий, Садрушшариъа, Исфаҳоний, Ийжий, Журжоний ва Тафтазоний кабиларнинг асарлари манбавий асос вазифасини ўтаган. Шунинг учун Али Қушчининг шарҳи “Тажрид” шарҳларининг энг яхшиси ва нафисидир. Чунки у Исфаҳонийнинг шарҳи, Журжонийнинг ҳошияси ва “Шарҳ ал-Мавоқиф” ҳамда Тафтазонийнинг “Шарҳ ал-Мақосид” асарларидан фойдаланган ҳолда ўзининг қарашлари билан бойитган¹¹, хулосавий таҳлиллар берган.

¹¹ Қаранг: Hâlid b. Hammâd el-Advânî, “Mukaddime”, Şemseddin el-İsfahânî, Tesdîdü'l-kavâid fi şerhi Tecrîdi'l-akâid. – Kuveyt, 2012, I; 54-55.

Али Қушчи Тафтазонийнинг (ваф. 792/1390 й.) асарларидан фойдаланган. У эса, Умар Насафийнинг (ваф. 537/1143 й.) “Ақоид” асарига шарҳ ёзган. У ушбу асаридан Мотуридийнинг (ваф. 333/944 й.) “Китоб ал-Тавҳид” асаридан таъсирланган. Демак, ушбу силсила занжири Али Қушчи ва Мотуридий услубидаги ўхшашлик бежиз бўлмаганлигини кўрсатади.

Хаёлий (ваф. 886/1481 й.), Даввоний (ваф. 918/1513 й.), Баёзий (ваф. 1078/1687 й.), Ноблусий (ваф. 1143/1730 й.), Сочиюқлизода (ваф. 1145/1732 й.), Али Саббон (ваф. 1206/1792 й.), Кётахаёлий (ваф. 1329/1911 й.) ва Бабанзода Аҳмад Наим каби олимлар Али Қушчининг шарҳига мурожаат қилиб, ўз асарларида ундан фойдаланиб, унга ишора қилганлар.

Тусий (ваф. 672/1273 й.) ва Али Қушчи калом ва табиий фанлар билан ҳам шуғулланганлари боис ақидавий масалаларни таҳлил ва баён қилишда Мотуридий каби ноанъанавий – фанлараро интеграция услубида ёндашганлар. Айниқса, “Тажрид” матнидаги биринчи мақсад – “Умумий масалалар” бўлимида¹² араз, жавҳар, модда ва жисмлар ўртасидаги хусусият ҳамда боғлиқликларни қиёслашнинг диалектик методологиясида бу ақс этган.

“Али Қушчининг “Шарҳ Тажрид ал-калом” асаридagi эътиқодий қарашлари” деб номланган учинчи бобда асардаги ақидавий мавзуларнинг талқини, Яратувчи сифатлари борасидаги баҳсларнинг тарихий жиҳатлари, илоҳиёт масалаларидаги нақлий ва ақлий далиллашнинг замонавий аҳамияти ёритилган.

“Асардаги ақидавий мавзуларнинг талқини” деб номланган биринчи параграфда имон, таквин, имомат, гуноҳ, шафоат ва Аллоҳни кўриш хусусидаги Али Қушчи қарашларининг ашъария ва мотуридияга мувофиқлиги таҳлил қилинган.

Асарда ақида билан бирга, Қуръон илмлари, фалсафа, мантик, гносеология, онтология, аниқ ва табиий фанларга оид мавзулар ҳам қамраб олинган. Ақида ва каломга оид дастлабки фундаментал классик матн ва асарларда¹³ бу каби мавзуларга таснифланиш, бошқа ислом илмлари ва фан соҳаларининг ҳам қамрови кам кузатилади.

Тусий матнидаги мавзуларни “мақсад” деб номланганини, ушбу асар ҳамда унинг муаллифи илмий мероси билан яхши таниш бўлган Тафтазоний асарларида ҳам (сунний китобларда илк бора) кўриш мумкин. Гарчи муаллифнинг ўзи асарида бу ўхшашлик ҳақида маълумот бермаган бўлса-да, унинг “Мақосид” ва “Шарҳ ал-мақосид”, устози Азудиддин Ийжийнинг (ваф. 756/1355 й.) “Мавоқиф” номли асарларидаги мавзуларнинг таснифида жуда яқин ўхшашликлар бор. Булар кейинги (мутааххир) даврдаги каломга оид энг муҳим асарлар сифатида эътироф қилинган. Демак, Али Қушчининг Тусий асарига мурожаат қилиши ва катта шарҳ ёзиши бежиз ёки тасодифий бўлмаган.

¹² Қаранг: Жалолоддин Даввоний. Али Қушчининг Тажрид шарҳига ҳошия. Гарвард университети кутубхонаси. №OL22800.10.5F. 1966.-Б.152.

¹³ Абу Ҳанифанинг (ваф. 150/767 й.) “ал-Фикҳ ал-акбар”, Абу Жаъфар Таҳовийнинг (ваф. 321/933 й.) “ал-Ақида ат-таҳовия”, Абу Ҳафс Насафийнинг (ваф. 537/1143 й.) “ал-Ақоид ан-насафия” каби асарларида.

“Тажрид” даги мундарижа: умур омма (умумий масалалар), жавоҳир (субстанция) ва аъроз (акциденция), илоҳиёт, нубувват (пайғамбарлик), имомат (рахбарлик), маъод (қиёмат). “Мақосид” да эса: мабодий (асослар), умур омма, жавоҳир, аъроз, илоҳиёт (+нубувват, имомат), самъиёт (+қиёмат).

Али Қушчи ўз шарҳида ҳанафийлик асосчиларидан Абу Ҳанифа ва Абу Юсуф қарашларини зикр қилади, Мотуридий ва Ашъарийга нисбатан “шайх” иборасини қўллаб, Ғаззолий ва Розийни “имом”, деб ҳурматлайди. Мўътазила вакилларидан Наззом, Аллоф, Жуббойи, Абдулжаббор, шиалардан Муртазо, файласуфлардан Ибн Ровандий кабиларга асосли раддиялар беради.

Тусий матнига кўра, “Имон тасдиқдир”. Али Қушчи буни шарҳлаб¹⁴ айтадики, имоннинг тасдиқ экани умумий луғавий маънода бўлиб, Юсуф (а.с.) акаларининг қиссасидаги “бизга ишонмадинг” ояти “тасдиқламадинг” мазмунида, “Имон – Аллоҳга, фаришталарига,... ишонишдир”, мазмунидаги ҳадис бунга далил бўлади. Карромийларга кўра имон – шаҳодат калимасидир (айтишдангина иборат холос), хаворижлар аъзоларнинг амаллари, дейишди. Имоннинг дил ва тилда бўлиши борасида Тусий ва Али Қушчи мотуридияга мувофиқдир. Унга кўра, имоннинг бош руқни битта – қалбан тасдиқлашдир. Тилда иқроор эса, аҳкомлар ижроси учун қўшимча шарт бўлади. Амал эса, имон борлигининг шарт эмас, балки имон комиллигидандир.

Али Қушчи Аллоҳнинг “таквин” сифати қудрат ва иродадан алоҳида сифат эмас, деб ашъарияга мувофиқ келади. “Хабарий” сифатлардан “яд”, “важҳ” кабилар бошқа сифатларга яқин маънода таъвил қилиниши масаласида мотуридия қарашларини қўллаб-қувватлайди. Тафтазоний “таквин Аллоҳ таолонинг азалий сифатидир”, деб таъкидлаган.

Суннийликда саҳобалар, хусусан, тўрт рошид халифалар умматнинг афзал кишилари, деб ҳисобланади, шиаликда эса, улар аёвсиз танқид қилинади. Али Қушчи Тусийнинг шиаликка оид қарашларига – “рошид халифаларнинг Алидан бошқа 3 таси муносиб бўлмагани, Али ва 12 имомнинг маъсум (беғуноҳ) лиги” ҳақидаги ақидасига суннийлик нуқтаи назаридан нақлий, ақлий ва тарихий жиҳатдан асосли жавоблар берган. Асалариларда ҳам раҳбарлари бўлишини мисол тариқасида зикр қилади. Раҳбарнинг (имом) гуноҳдан пок (маъсум) бўлиши ёки энг афзал киши бўлиши имомия мазҳабида кўра вожиб саналса-да, аҳли сунна наздида эса, вожиб эмаслигини асослаб берган.

Асосан, ақлни нақлдан устун қўйиш билан танилган мўътазиланинг, аксинча, айрим самъиёт (нақлий далил) ларни таъвилсиз ноўрин мутлақлаштиришларини Али Қушчи танқид қилади. Хусусан, катта гуноҳ қилганлар муносиб жазони олгач, азоби тўхтатилиши, жаннатга киритилиши ёки шафоат қилиниб, озод этилиши аҳли суннага кўра мақбул. Мўътазила эса, бунга қарши ўлароқ, абадий азобланиш ва шафоат қилинмаслик ҳақидаги

¹⁴ Қаранг: Али Қушчи “Янги шарҳи” га Даввонийнинг “Янги ҳошия”си. Гарвард университети кутубхонаси. Қўлёзма №OL22800.10.5F. 1301/1884 й. электрон нусха (Бундан кейин: Али Қушчи. Янги шарҳ). -Б.400-427.

оятларни далил қилади. Али Қушчи эса, ушбу оятларнинг кофирларга хос эканлиги ёки абадийликдан мурод узоқ вақт қолиш, деб таъвил қилинишини таъкидлайди.

Аллоҳни кўриш масаласидаги оят ва ҳадисларни таҳлил қилиб, ашъарийларнинг ақлий далилига кўра, кўриш мумкинлигини келтириб, кўриш жисмоний эмас, маънавий идрок, интизорлик ва раббининг мукофотини кўриш, деб таъвил ҳам қилади. Шунингдек, “Аллоҳнинг томонлардан холи эканлиги, акс ҳолда, ҳар қандай томонга эга бўлган нарса жисм бўлишини” таъкидлаб, Али Қушчи ақлий-мантикий жиҳатдан асослайди.

Али Қушчи ақидавий қарашларини мотуридия-ашъария мактабларига мувофиқ таҳлил қилиб, нақлий ва ақлий далилларни ўринли қўллаган. Унинг мазҳаби ҳақидаги қисқа маълумотларда аҳли сунна, ашъарий, ҳанафий олимлардан бўлгани манба ва далилга ишорасиз келтирилган. У ашъария (таквин алоҳида сифат эмаслиги) ва мотуридияга (имон шартлари, фаришта ва инсон мавқеи) мувофиқ ақидаларни қўллаб-қувватлаган.

“*Яратувчи сифатлари борасидаги баҳсларнинг тарихий жиҳатлари*” деб номланган иккинчи параграфда асарнинг “Илоҳиёт” қисми таҳлил қилинган. Унда жами 33 тага умумлаштирилган Аллоҳнинг сифатларидан 8 таси – зотий, 15 таси – инкорий, 10 таси – бошқа сифатлар деб таснифланган.

Тусийнинг матнига кўра, “аммо яд, важҳ, қадам, раҳмат, карам, ризо ва таквин – юқорида келтирилган сифатларга қайтади (таъвил қилинади)”. Бунга Али Қушчи¹⁵ қуйидагича шарҳ берган: “яъни яд – қудрат, важҳ – вужуд, қадам – бақодир. Аммо раҳмат, карам, ризо сифатлари эса, ҳар бири хос иродадир. Таквин эса, қудрат ва иродадан *бошқа нарса* эмасдир”. Ҳанафийларда “таквин – машҳур 7 сифатга зиёда азалий сифатдир”.

Розий фикрича, Қуръон ва ҳадислардаги баъзи зоҳирий маъноларни таъвил қилинмаса, битта “юз” ва унда кўп “кўзлар”, битта “ёнбош” ва унда кўплаб “қўллар”, битта “болдир” бор бўлган қандайдир бир худони, ақли бор инсон ўз раббисини бундай сифат билан васф қилишга рози бўлмайди¹⁶. Булардан маълум бўладики, ҳар бир оқил кишининг таъвилга мурожаат қилиши зарурийдир.

Бу борада уч хил қараш мавжуд: 1) муташобих оят ва ҳадисларнинг таъвили борлигини эътироф этиб, маъноси ва кайфиятининг асл ҳақиқатини Аллоҳ таолонинг илмига ҳавола (тафвиз) қилиш; 2) уларни муносиб тарзда таъвил қилиш бўлиб, ҳар иккиси ҳақида саҳобалардан ривоят қилинган¹⁷; 3) муташобих оят ва ҳадисларни таъвил қилмасдан, уларнинг зоҳирини олиш бўлиб, буни тарихда ўтган жаҳмия ва мужассима каби тоифалар илгари сурган.

¹⁵ Али Қушчи. Янги шарҳ. – Б. 348–390.

¹⁶ Фаҳриддин Розий (ваф. 606/1209 й.). Асос ат-такдис фи илм ал-калом. Муассаса ал-кутуб ас-сақофия. Байрут. 1995.-Б.98;

¹⁷ Бадриддин Муҳаммад б. Абдуллоҳ Заркаший. Ал-Бурҳон фи улум ал-Қуръон. – Қоҳира: Дор ат-турос, 1984. – Ж. II. – Б. 78-89.

Яна, уларнинг нақлсиз, фақат ақлий-мантикий фикрларича, ҳар бир мавжудлик борки, у жисм бўлади¹⁸.

Али Қушчи ушбу масалада иккинчи йўлни тутиб, муташобих далилларни муносиб таъвил қилган. Чунки саҳоба ва тобеинлар ҳам, Аллоҳга нисбат берилган айрим муташобих оятларни қуйидагича таъвил қилганлари манбаларда келтирилган: Болдир – шиддат; Қўл – қувват, қудрат; Унутиш – тарк қилиш, азобда қолдириш; Курси – илм; Келиш – амри, қазоси, қаҳри, султони, қудрати, маҳобати, ҳисоби, жазоси, ризоси, ғзаби; Кўз – кўриш, қараш, муҳаббат, ирода; Нур – хидоят ва тадбирини қилувчи; Юз – ўзи, вужуди, зоти, унга юзланиш, қибла, мулк, розилигини истаб қилинган амаллар; Ёнбош – тоат, амр, савоб; Тушиш – амр; Истиво – амрини қасд қилиш; Кулиш – раҳм-шафқат, қўллаб-қувватлаб, ризосига муваффақ қилиш;

Али Қушчи мазкур асарида ушбу ақидавий масалаларни илмий таҳлил этган ҳамда улар бугун ҳам ўз долзарблигини йўқотмагани билан асар муҳим манба вазифасини ўтайди.

Учинчи параграфда “Илоҳиёт масалаларидаги нақлий ва ақлий далиллашнинг замонавий аҳамияти” ўрганилган. Диний манбаларда инсон тафаккури, шахс ва жамиятга дахлдор кенг қамровли масалалар таҳлили ҳам ўрин олган. Жумладан, ақида ва каломга оид асарларнинг ушбу жиҳатларига кўра, фақат дидактик тарғибот доираси билан чегараланган эмаслигини англаш, айниқса, бугун ўта муҳимдир. Каломга оид масалаларнинг илмий, фалсафий, мантикий, гносеологик, онтологик, шунингдек, аниқ ва табиий фан соҳаларига ҳам туташ жиҳатлари бор. Бу эса, ақидавий масалаларни фақат фундаментал баён ва ташвиқот қилиш билан чекланмай, илм-фаннинг замонавий ютуқ ва натижалари билан қиёсий синтез ва анализ қилиш заруратини тақозо этади. Зеро, кенг тафаккурли инсоннинг эътиқоди соф бўлиши билан бирга, қалби билан қабул қилиб, тасдиқлаган ушбу нақлий ақида асосларига унинг ақли ҳам илмий асосда қаноатланса, мутаассиб бўлмайди.

Мазкур соҳаларга оид асарлар муаллифи бўлган Али Қушчининг “Шарҳ Тажрид ал-калом” асарида буни яққол кўриш мумкин. Асарда “вожиб ал-вужуд” назарияси қуйидагича ақлий-мантикий таҳлил қилинади: “Барча мавжудотни илк азалий Яратувчиси бор бўлишининг “вожиб” лиги – зарурий (аксиома) дир. Акс ҳолда, у мавжудотнинг “тасалсул” (силсилавий) иштирокчисига айланиши “вожиб” (тақазо этган) бўлар эди. Оламнинг эса, йўқдан бор (ҳодис) қилинишининг ўзиёқ унинг “вожиб” бўлиши зарурийлигини бекор қилади (яъни, “вожиб” эмас, “мумкин” бўлади)”¹⁹.

Аҳли сунна вал-жамоанинг анъанавий эътиқод асосларини нақлий ва ақлий уйғунликда тушунтиришни қўллаб, такомиллаштирган мотуридия ва ашъария ақидавий мактаблари намояндалари ақлни нақлдан устун қўювчи

¹⁸ Саъиддин Тафтазоний. Матн Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом. – Б. 79.

¹⁹ Собир Абдуҳ. Шарҳ ал-Қушжий ало Тажрид ал-ақоид ли ат-тусий, мабҳас ал-Илоҳиёт.- Искандария: Дор ал-вафо, 2002.-Б.4/49; Али Қушчи. Янги шарҳ. -Б.5.

мўътазила ва айрим файласуфларни (*суфастоия*), шунингдек, нақлни айнан юзаки (*зоҳирий*) талқин этувчи ҳашвия, мужассима, жаҳмия, кабиларни ўзларига муҳолиф, деб ҳисоблаганлар. “Салафий” лар эса, нақлдан ақлни устун қўяди, деб, мўътазила, жаҳмия ва муаттила ақидасида эканликда айблаб, “Мотуридиянинг ваҳий борасидаги манҳаж ботил ва фосидир”²⁰, деб даъво қилишмоқда.

Мотуридийда ҳам ақлий-мантиқий далиллаш услубини қўриш мумкин: “Олам жавҳар ва аразлардан иборат. Улар ўзаро ажралмасдир. Аразлар ҳодис (*йўқдан бор қилинган*) дир. Ҳодисдан ажралмайдиган нарсанинг ўзи ҳам ҳодис бўлади²¹. Демак, олам ҳодисдир. Оламдаги жисмлар ўз-ўзидан жамланмайди ёки ажралмайди. Шунда, уларни ғайритабиий бошқариб турадиган Қоҳир Зот бор эканлиги чорасиздир. У эса, Аллоҳ таолодир”²².

Али Қушчи “Шарҳ Тажрид ал-калом” асарида Қуръон ва суннатдан (69 та сурадан 216 та оят, 50 дан ортиқ ҳадислар) нақлий далил келтиради. Аввало, ақидавий масалаларни ақлий-мантиқий усулда ҳам баён қилади. Чунки, ақлий далилни биринчи келтиришнинг сабаби, яратувчининг китоби ва рисолатидаги (дин, пайғамбар) нақлни келтиришдан аввал унинг ўзи борлигини ақлан исбот қилиш мантиқан тўғри бўлади. Тарихдан маълумки, қадимдан бирор халқ ё миллат худога эътиқодсиз бўлмаган. Шунинг учун илк даврлардаги (II/VIII аср) ақида ва каломга оид асарларда, масалан, Абу Ҳанифанинг “ал-Фикҳ ал-акбар” асарида худонинг борлиги эмас, балки ягоналиги ҳақидаги масалалар билан бошланган ва сўнгра тавҳид асослари баён этилган.

Кейинчалик, бошқа дин ва фалсафалар ҳамда уларнинг вакиллари, ғоялари мусулмонлар орасида кенг ёйилиши натижасида, калом илмига оид асарларнинг бошланиш қисмидаёқ, аввало, яратувчининг борлигини ақлий-мантиқий мушоҳада йўли билан далиллашга киришилган, ундан сўнг нақлий далил келтиришга ўтилган. Ушбу хусусият Али Қушчининг “Шарҳ Тажрид ал-калом” асари учун ҳам хосдир.

Али Қушчи асарда калом илмига таъриф бериб, унда нақлий далил ва ақлий тафаккурнинг ўрнини шундай баҳолайди: “Калом илмида яқка ақлнинг ўзи кифоя қилмайди, илоҳиёт маърифатини ўргатувчи (пайғамбар) га қулоқ тутиш эҳтиёжи ҳам бор. Ақл – мумкин (олам) дан фақат истинбот қилади (хулоса чиқаради)”²³. Умар Насафий Мотуридийнинг фикрларини²⁴ такрорлайди: “Ашёларнинг ҳақиқатлари собит (моҳияти бор) дир. Илм (яқиний билиш) нинг сабаб (восита) лари учта: соғлом сезги аъзолари (5 та), ишончли (содиқ) хабар (нақл) ва ақл”²⁵.

²⁰ Муҳаммад б. Абдурахмон Хумаййис. Мотуридия куллобиянинг асрандиси. Электрон нашр, -Б.4.

²¹ Абу Мансур Мотуридий. Китоб ат-тавҳид. Бакр Тўпалўғли, Истанбул, Мактаба ал-Иршод, Дор ас-содир, Байрут, 2001. -Ж. 1., -Б. 11-13. (Бундан кейин: Мотуридий. Китоб ат-тавҳид.)

²² Ўша асар. -Ж. 1., -Б. 17-19.

²³ Али Қушчи. Янги шарҳ. -Б.2.

²⁴ Мотуридий. Китоб ат-тавҳид. -Ж. 1., -Б. 10.

²⁵ Қаранг: Саъдий. Шарҳ ал-Ақоид.-Б.37.

Ақидавий матнларнинг аслиятини инкор этмай, рационал тадқиқ қилиш ҳам истисно қилинмайди. Лекин, муаммо шундаки, бугунги айрим ақидавий ихтилофларнинг илдизлари исломнинг илк давригача боғланган. Дастлаб, бундай ихтилофлар аҳли суннанинг аксар уламолари ва давлат раҳбарлари томонидан қатъий тақиқлар билан бостирилган. VII асрда ақидавий масалаларга оид муташобеҳ оятлар ҳақидаги ихтилофли саволларни қўзғаган Субайғни²⁶ Умар б. Хаттоб фитначи, дея жазолагани, VIII асрда Аллоҳнинг аршга “истиво” қилгани масаласида савол сўраган кишини Молик б. Анас бидъатчи, деб баҳолагани каби тарихий воқеалар бунга мисол бўла олади.

Ихтилофчилар кўпайиб, ҳатто давлат бошқарувида ҳам иқтидорга эга бўлиб, катта фитналарга сабабчи бўлганлар (мўътазила, қарматия), олимлар ўртасида очик илмий баҳсларга ўтилди. Ҳар бир томон ўзининг мутлақ ҳақ, соф эътиқод эгаси эканлигини исботлашга уриниши асносида фақат диний матнларни нақл қилишнинг ўзи кифоя қилмай қолди. Илмий баҳс услубларининг ҳар турлисидадан максимал унумли фойдаланишни давр тақозо қиларди. Мантиқий, фалсафий, диалектик, каломий, ақлий, қиёсий, мажозий, тамсилий каби услублар шулар жумласидан эди. Илоҳиёт масалаларини нақлий ва ақлий далиллашдаги Али Қушчининг методологияси мазкур аҳли сунна ақида мактаблари билан мувофиқдир.

ХУЛОСА

Али Қушчининг “Шарҳ Тажрид ал-калом” асарининг илмий-амалий тадқиқи ва тадқиқотнинг мақсад ҳамда вазифаларидан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Мирзо Улуғбек ва Али Қушчининг илм-фан соҳасидаги саъй-ҳаракатлари натижасида юзага келган ижтимоий-маърифий муҳит ислом илмларининг ҳам ривожидида муҳим омиллардан бўлган. У Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда курдирган 3 та мадрасада дунёвий ва диний фанлар ўқитилган. Абдураззоқ Самарқандий, Коший ва Навоидан фарқли равишда В.Бартольд, М.Шайхзода ва А.Асқаровнинг Мирзо Улуғбекни ислом илмларига қарши сиймода тасвирлагани тарихий фактларга мувофиқ эмас.

2. Темурийлар даврида (XIV-XV) классик фундаментал “матнлар” га “шарҳлар” ёзиш тенденцияси кузатилган. Маҳаллий аҳли сунна олимларининг салоҳияти юқори бўлган, уларнинг асарлари кенг шарҳланиб ўқитилган, маҳаллий ҳукмдорлар қўллаб-қувватлаган, фирқаланишларга барҳам берилган.

3. Али Қушчи таржимаи ҳоли илк бор хронологик тикланди: у 1403 йилда Самарқандда туғилган, 1414 йилда Кирмонга биринчи марта бориб, 1417 йилда Самарқандга қайтган, 1438 йилда Хитойга бориб қайтган, 1453 йилда Табризга биринчи марта борган, 1470 йилда Хиротга, иккинчи марта Кирмонга ва Табризга борган, 1471 йилда Истанбулга биринчи марта бориб,

²⁶ Субайғ (Абдуллоҳ Сабиғ) б. Асал (Исл) Ироқий Тамимий (VII аср).

1472 йилда Табризга қайтган, 1473 йилда Истанбулга иккинчи марта бориб, 1474 йилда вафот этган.

4. “Шарҳ Тажрид ал-калом” асарининг дунё фондларида 22 та, Ўзбекистонда 17 та, унга ёзилган ҳошияларнинг эса, 6 та, Тажрид матни ва бошқа шарҳлари билан жами 30 та нусхаси сақланса-да, улар ва Али Қушчининг ислом илмларига оид бошқа асарлари тадқиқ этилмаган.

5. Али Қушчи Тафтазоний ва Журжоний қарашларини жамлаб, хулосавий фикрлар бергани сабабли суннийлик ва шиалик ақидаларини қиёсий ўрганишда, ислом илмларини табиий ва аниқ фанлар билан узвий англашда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Тафтазоний Умар Насафийнинг “Ақоид” асарига шарҳ ёзган. У эса, Мотуридийнинг “Тавҳид” асаридан таъсирланган. Демак, ушбу силсила занжири Али Қушчи ва Мотуридий услубидаги ўхшашлик тасодиф эмаслигини кўрсатади.

6. Тусийнинг мўътазилага (*бандага лутф қилиш Аллоҳга вожиблиги*) ва шиаликка (*раҳбарнинг беғуноҳлиги, саҳобаларга беҳурматлик*) оид қарашларига Али Қушчи раддия бериб, ашъария (*таквин алоҳида сифат эмаслиги*) ва мотуридияга (*имон шартлари, фаришта ва инсон мавқеи*) мувофиқ ақидаларини қўллаб-қувватлаган.

7. Муташобих оятларни нақлий ёки ақлий талқин этишга кўра, тарихда мусулмонлар ўртасида бўлиниш ва ихтилофлар келиб чиққан. Ҳозирда ҳам турли оқимларнинг хуружи айни шу мавзуларга боғлиқ. Гоҳида, бу соф эътиқодий мавзуларни сиёсийлаштириб, тинч мусулмон аҳоли ўртасида ва давлатлар ўртасида сиёсий муаммолар келиб чиқмоқда. Улардан Аллоҳнинг сифатлари мавзуси энг кўп ихтилофларга сабаб бўлган масалалардан бири бўлган ва бўлмоқда.

8. Фалсафий ва метафизик масалаларни калом илмида ақлий-мантикий усулда ҳам таҳлил қилиш юзага келган. Ҳозирда атеизм ва агносцизм тарғиботлари миллий ва диний қадриятларга таҳдид бўлиб, пайғамбарлик даъвоси билан оддий инсонларни адаштиришга уринаётган шахслар, миссионерлар ҳам учраб турибди. Шунинг учун калом илмидаги энг асосий ушбу иккита бош масала – “илоҳиёт” ва “нубувват” ҳозирга қадар ҳам ўз илмий ва амалий долзарблигини йўқотмаган.

Тадқиқот жараёнида олинган натижа ва хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

1. Али Қушчининг "*Шарҳ Тажрид ал-калом*" асарининг биринчи мақсад – “*Умумий масалалар*” қисмида метафизик ва физик мавзулар уйғунлигида ўта мураккаб тилда баён қилинганлиги учун ҳамон тадқиқ этилмагани сабабли астрономия, астрофизика, кимё, геометрия каби аниқ ва табиий фанлар каби тегишли соҳа вакиллари билан ҳамкорликда унинг ҳошия ва шарҳларини алоҳида тадқиқ этиш, танқидий матни ва ўзбек тилидаги изоҳли таржимасини тайёрлаб, кенг жамоатчиликка тақдим қилиш;

2. Асарни исломшунослик, диншунослик таълим йўналишларидаги ақида ва каломга оид ўқув дастурларига киритиш, унинг ҳошия ва шарҳларини

бакалавриат ва магистратура босқичи битирувчиларига битирув малакавий иши мавзуси сифатида тавсия қилиш;

3. “Зиё” медиа марказида Али Қушчининг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақидаги силсилавий кўрсатув, видео-ролик ва кинофильмлар тайёрлаш орқали тарғиб қилиш, унинг диний-маърифий меросини маҳаллий ва халқаро “Ислом” энциклопедияларида нашр қилиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01
FOR AWARDING ACADEMIC DEGREES UNDER INTERNATIONAL
ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

TOKHIROV JAKHONGIR ABDUVOKHID OGLI

**THE BOOK OF ALI KUSHCHI “SHARH TAJRID AL-KALAM” –
AS AN IMPORTANT SOURCE ON THE SCIENCE OF KALAM IN THE
TIMURID EPOCH**

24.00.01. – Islamic history and source studies

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON HISTORICAL SCIENCES**

Tashkent – 2022

The topic of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under number B2019.4.PhD/Tar594.

The dissertation has been carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract is posted in three languages (Uzbek, English, Russian) is available at the Scientific Council Web site (www.iiiau.uz) and "ZiyoNet" information portal (www.ziynet.uz).

Scientific adviser: Babadjanov Bakhtiyor Miraimovich
Doctor of Historical Sciences

Official opponents: Khasanov Akhadjon Akhmedjanovich
Doctor of Historical Sciences, professor

Fayzev Khurshid Turgunovich
Candidate of Historical Sciences, docent

Leading organization: The Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental
Studies of the Academy of Sciences of the
Republic of Uzbekistan

The defense of the dissertation will be held on September "13" of 2022 at 14⁰⁰ online/offline meeting of the Academic Council under the number DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degrees under International Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56); fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation can be found at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number 105) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street, 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation abstract is disseminated on August "31" of 2022.

(Protocol registered number 9 on August "27" of 2022)

D.R.Makhsudov
Chairman of Scientific Council for
awarding academic degrees, Doctor of
Historical Sciences (DSc), docent

S.A.Rustamiy
Secretary of the Scientific Council for
awarding scientific degrees, Doctor of
Philological sciences, Docent

Z.M.Islamov
Chairman of Scientific Seminar under
the Scientific Council for awarding
academic degrees Doctor of
Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

The relevance and importance of the dissertation topic. In the history of world science, the contributions of Amir Temur and the scholars of the Islamic renaissance period are particularly important. Ali Kushchi (805-878/1403-1474), an encyclopedic scholar from Movarounnahr who worked in this period, worked in such fields as mathematics (الرياضيات), astronomy (علم الفلك), Arabic language balaghah (البلاغة) and sarf (الصرف) as well as tafsir (التفسير), fiqh (الفقه), kalam (الكلام). His first work entitled "Sharh Tajrid al-Kalam" (شرح تجريد الكلام) - Commentary on the work "Tajrid al-kalam") was widely distributed in the Middle Ages in Movarunnahr, Khurasan and the Ottoman Empire. Currently, it is recognized as a source of knowledge of the kalam in Turkey, Egypt and Iran. This work is very relevant in the scientific and conceptual disclosure of the development of the science of the kalam during the Timurid era and its trends.

Around the world, in the international research centers of Islamic studies, research on the science of kalam is conducted in two directions. The first is the research in the direction of "Classical kalam science" (علم الكلام التراثي - الكلاسيكي) in the researches of Aqeedah and kalam the main attention is paid to the fundamental traditional principles in the classical works of scientists of the VIII-XII centuries such as Abu Hanifa, Moturidi, Ash'ari, Nasafi, Ghazali, Razi. The second direction - "New-modern knowledge of kalam" (علم الكلام الجديد - الحديث) emerged in the 20th century, and the up-to-date views on theological issues of Shibli No'mani, Vahiduddin Khan and Abdujabbar Rifai and debates with atheists are being promoted.

Imam Moturidi International Scientific Research Center and the School of Kalam Science are being established in modernized Uzbekistan, where Islamic scholars and experts are researching the scientific heritage of representatives of classical Kalam science. For example, Abu Hanifa's "al-Fiqh al-akbar" (الفقه الأكبر - "The Greatest Jurisprudence"), Abu Mansur Moturidi's "Ta'wilat al-Qur'an" (تأويلات القرآن - "Qur'an Commentaries") and "Kitab al-Tawhid" (كتاب التوحيد - "Book about monotheism"), Abu Muin Nasafi's "Tabsira al-adilla" (تبصرة الأدلة - "Commentary of Evidence"), Abu Hafs Nasafi's "Al-Aqeed" (العقائد - "Beliefs") were translated into Uzbek. In this respect, Ali Kushchi's "Sharh Tajrid al-Kalam" serves as an important source for revealing the environment of Kalam science during the Timurid era.

Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5416 of April 16, 2018 "On measures to fundamentally improve the activities of the religious and educational sphere", No. PF-60 of January 28, 2022 "On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026", Resolution No. PQ-126 of February 10, 2022 "On additional measures to improve the system of preservation and research of ancient written sources", Cabinet of Ministers No. 519 of June 24, 2019 "Imam Bukhari International Research Centre under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, this dissertation serves to a certain extent in the implementation of the tasks defined in the resolution of the research center "on enrichment of the library fund with foreign literature".

Compliance of the research with the priorities of the republic's science and technology development. The dissertation was carried out in accordance with the priority direction of the development of science and technology of the republic I. "Formation of the system of innovative ideas in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of the information society and the democratic state and the ways of their implementation".

The level of study of the problem. Timurid period, the science of kalam, the life and scientific heritage of Ali Kushchi, in particular, Eastern and Western scholars in different periods, including the scholars of the Muslim East in the Middle Ages, Khondamir Giyaziddin (1473-1534), Isomiddin Toshkoprizoda (1495-1561), Haji Khalifa (1608-1657), Shihobiddin Dimashqi (1622-1679), Abdulghani Noblusi (1640-1730), Abdulhai Laknavi (1847-1889), Khayriddin Zirikli (1893-1976) gave information in various works²⁷.

Adivar, S. Unver, M. Junbur, E. Fazli oglu, J. Rajab, Ch. Aydin, B. Karluga, H. Ozar, A. Yildirim, M. Dizar etc. among modern Turkish²⁸, Arab and Persian researchers those who devoted their recent scientific work to the scientist and his works. Sabir Abduh, Mehmet Fatih, Ahmad Abidi studied the theological part of "Sharh Tajrid al-Kalam", and Ahmad Afifi studied the work of Ali Kushchi on Arabic linguistics²⁹.

European scientists K. Brokelman (1868-1956), N. Alfonso (1872-1938), V. Sheglov (1904-1985) and E. Badin made several notes about Ali Kushchi's scientific heritage in their research. In particular, K. Brokelman mentions in his catalog copies of his works on mathematics and astronomy, but his works on Islamic sciences were

²⁷ Хондамир Гиёсиддин. Ҳабиб ас-сияр фи ахбор-и афрод-и башар, I-IV, Муҳаммад Дабир Сиёқий, Техрон: Китобхоне-и Ҳайём, 1333/1915. P. 796; Исомиддин Аҳмад б. Мустафа Тошқўпризода. Аш-шақоик ан-нуъмания. -Байрут: Дор ал-китоб ал-арабий, 1975; Исомиддин Аҳмад б. Мустафа Тошқўпризода. Мифтоҳ ас-саода ва мисбоҳ ас-сиёда фи мавдӯот ал-улум.-Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1975; Ҳожи Халифа Мустафа б. Абдуллоҳ. Кашф аз-зунун.- Байрут: Дор Ихё ат-турок ал-арабий, 2001; Шихобиддин Абдулҳай Димашкий. Шазарот аз-заҳаб фи ахбор мин заҳаб.-Байрут: Дор ал-масира, 1979. Ж.VIII; Муҳаммад Адулҳай Лакнавий. Ал-Фавоид ал-бахия фи тарожим ал-ҳанафия.-Байрут: Дор ал-Арқам б. Аби ал-Арқам, 1998; Абдулғани Ноблусий. Таҳқиқ ал-интисор фи иттифоқ ал-Ашъарий ва ал-Мотуридий ало халқ ал-ихтиёр; Хайридин Зириклий. Ал-Аълум.-Байрут: Дор ал-илм ли-л-малойин, 1998.

²⁸ Турк олим ва тадқиқотчиларининг Али Кушчи ҳамда унинг асарларига бағишланган 86 та мақола, китоб ва тадқиқотлари рўйхати (<https://alikuscu.com/bibliyografya/>) ва 13 та тадқиқот тавсифи иловада келтирилган.

²⁹ Adnan Adivar. Ali Kuşçu, İA, Eskişehir, 1997; Süheyl Ünver. Türk Pozitif Bilimler Tarihinden Bir Bahis: Ali Kuşçu Hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1948; Müjgan Cunbur. Ali Kuşçu Bibliyografyası, Ankara, 1974; Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", DİA, Ankara, 1989; İhsan Fazlıoğlu. Ali Kuşçu, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul, 1999; İhsan Fazlıoğlu. Qushji: Abu al-Qasim Ala ad-din Ali ibn Muhammad Qushci-zade, The Biographical Encyclopedia of Astronomers, Springer Reference, New York, Springer, 2007; Jamil Ragep. Ali Quishji and Regiomontanus: Eccentric Transformations and Copernican Revolutions, Journal for the History of Astronomy, 2005; Bekir Karlığa. Ali Kuşçu, Eyüp Sultan Sempozyumu VI, İstanbul, 2003; Hasan Özer. Ali Kuşçu ve "Hâşiye ale't-Telvîh" eseri, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2009; Abdullah Yıldırım. Ali Kuşçu ve Risâle fi vaz'î'l-müfredât'ı" İslâm Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 2008; Muammer Dizer. Ali Kuşçu, Ankara, 1988.

Собир Абдух. Шарҳ ал-Кушжий ало Тажрид ал-ақоид ли ат-тусий, мабҳас ал-Илоҳиёт.- Искандария: Дор ал-вафо, 2002; Аҳмад б. Муҳаммад Ардабий. Ал-Ҳошия ало илоҳиёт аш-шарҳ ал-жадид ли ат-тажрид. Аҳмад Обидий.-Қум:Дафтар таблиғот исломий, 1416/1995; Mehmet Fatih Soysal. Ali Kuşçu'nun Şerhu Tecrîdi'l-keîâm'ından usûl-i selâse konularinin tahkiki ve ilâhiyat meselelerinin tahlili. -İstanbul, 2014. Аҳмад Афибий. Али Кушчи "Унқуд аз- завоҳир фи ас-сарф".-Қоҳира: Дор кутуб ал-мисрия, 2001.

left out of his attention. E. Badin Ali Kushchi's contribution to science of natural sciences and kalam, recognized among Hanafi scholars, noted that "Sharh Tajrid al-kalam" became an independent work, but it has not been fully studied yet³⁰.

Uzbek scientists and researchers A. Askarov, A. Abdurahmonov, U. Uvatov wrote about the period of the Timurids; Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf, Sh. Ziyadov, S. Oqilov, H. Sagdiev, A. Alloqulov, O. Palvanov wrote about the science of kalam; A. Ahmedov, M. Kadirov, H. Arslonov, B. Abdullaev wrote about the life and scientific heritage of Ali Kushchi; A. Muminov gave information about the Sunni commentaries of "Tajrid al-kalam", D. Makhsudov worked on Ali Kushchi's tafsir, H. Aminov wrote about his works on Hanafi fiqh and Muturidism.³¹

The connection of the research with the research plans of the higher education where the dissertation was completed. The dissertation was completed within the framework of the practical project FZ-202002144 "Academic translation and commentaries of dogmatic texts related to the teaching of Moturidia and creation of their electronic library" of the scientific research plan of the International Islamic Academy of Uzbekistan for 2020-2022.

The purpose of the study is to reveal Ali Kushchi's contribution to the development of the science of kalam of the timurid epoch.

Tasks of the research:

illumination of the religious and educational environment during the Mirzo Ulug'bek period;

determining the characteristics of the works of the scholars of Movarounnahr who worked in the XIV-XV centuries;

determining Ali Kushchi's personality and scientific works;

³⁰ Carl Brockelmann. *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*. -Leiden, 1938; Nallino Carlo Alfonso. *Arabian astronomy: its history during the medieval times*. Rome. 1911; В.П.Шеглов. *Улуғбекрасадхонаси*, – Т., 1980; Edward Badeen. *Sunnitische Theologie in osmanischer Zeit*, Würzburg, 2008.

³¹ Асқаров А. *Темур ва Улуғбек даври тарихи*.-Тошкент: Қомуслар бош тахририяти, 1996; Абдурахмонов А. *Улуғбек академияси*.-Т., 1994; Абулаббос Шихобиддин Аҳмад ибн Муҳаммад Димашқий. *Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур / Таржимон, сўз боши ва изоҳлар муаллифи*: ф.ф.н. У.Уватов. – Т.: Мехнат, 1992. – Vol. I. – 326 p.; – Vol. II. – 191 p.

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. *Ақоид илмлари ва унга боғлиқ масалалар*. – Т.: Шарқ, 2010. – 352 p.; Самарқанднинг сара уламолари. – Т.: Hilol-Nashr, 2014. – 112 p.; Ш.Зиёдов. *Абу Мансур ал-Мотуридий ва унинг “Китоб ат-таъвилот” асари*. – Т.: Фан, 2009. – 140 p.; Оқилов С. *Абул Муъин ан-Насафий ва унинг калом илми ривожига қўшган ҳиссаси (Табсирату-л-адилла мисолида)*. Тарих фанлари номзоди...дис. – Т.: Тошкент ислом университети, 2006; Абу Мансур Мотуридий илмий мероси ва мотуридия таълимоти / Монография. – Т.: Hilol-Nashr, 2020. – 376 p.; Сағдиев Ҳ. *Абу Жаъфар Таҳовий илмий мероси ва унинг “Ақида” асари / Монография*. – Т.: “Hilol-Nashr”, 2017. – 192 p.; А.Аллоқулов *Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унинг шарҳлари таҳлили*. Тарих фанлари бўйича PhD...дис. – Т., 2018. – 153 p. Палванов Ў. *Саъдуддин Тафтазонийнинг Темурийлар даври мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси*. Тарих фанлари бўйича PhD...дис. – Т., 2018. – 210 p.

Аҳмедов А. *Али Қушчи*. <https://www.e-tarix.uz/shaxslar/506-cola.html>; М.Қодиров. *Али Қушчи // Маънавият юлдузлари*.-Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011. Арслонов Ҳ. “Улуғ султоннинг фарзанди аржуманди” <https://postda.uz/> (15.10.2018); Б.Абдуллаев. *Ислом уламоларининг математика ва астрономия соҳасидаги фаолиятлари // Мерос*. – Т.: 2019. № 2. –р. 50.

Муминов А.. *Научное наследие ханафитских ученых Центральной Азии и Казахстана: Монография*. - Астана. 2018. –р.174 .; Yazıcıoğlu Mustafa Sait. XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelam Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri // *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. IV, Ankara, 1980. -283 s. Махсудов Д. *Мовароуннахр ханафий мазхаби тафсирларининг қиёсий таҳлили (XIII-XV асрлар)*. Тарих фанлари бўйича DSc...дис. – Т., 2020. – п.362.; Аминов Ҳ. <https://ahlisunna.uz/moturidiylar-haqida-bashorat>.

codicology of copies of "Sharh Tajrid al-kalam" and analysis of source studies; to reveal the characteristics, sources and style of the scholar's commentary among the commentaries and margins (hashiya) of "Tajrid al-kalam"; clarifying the interpretation of dogmatic issues in the work; to reveal the historical aspects of the debates about the qualities of the creator; development of suggestions and recommendations regarding the scientific justification of the modern significance of metaphorical and intellectual arguments in theological issues.

The object of the research is Ali Kushchi's work "Sharh Tajrid al-kalam".

The subject of the research is to reveal the historical and modern significance of the theological issues in the work "Sharh Tajrid al-kalam".

Research methods. Research methods such as analysis and synthesis, induction and deduction, historical chronological and comparative typological, dialectical and logical analysis were used in the dissertation.

The scientific novelty of the research is as follows:

In the 9th-12th centuries, which was the time of the spread and development of Islamic sciences (العلوم الإسلامية), small treatises (المؤلفات العقائدية) in the category of "texts" (المتون) were written in the science of kalam in order to correctly interpret religious beliefs. The acceleration of the tendency to write "commentaries" (الشروح) due to the increased need for understanding is revealed on the basis of 29 commentaries;

Ali Kushchi started to write his first work - "Sharh Tajrid al-kalam" (شرح الكلام) in Kerman at the age of 15, and from the age of 25 he finished the commentary on "Zij" (شرح زيج) in accordance with the scientific tradition of the Middle Ages, it is based on mastering sciences and then developing concrete and natural sciences;

The issue disputed by the scholar in his review (الإرجاء «irja») is that action (العمل) is not a condition of faith (الإيمان), the place of faith is in the heart (according to 3 verses, 2 hadiths), and it has been established that action is based on the evidence of its performance with body parts;

Ali Kushchi used Tusi's scientific views on specific sciences, but interpreted his beliefs regarding Mu'tazilism (المعتزلة) and Shi'ism (الشيعة) in his commentary from the point of view of Maturidyaa (الماتريدية) and Ash'ari (الأشعرية).

The practical results of the research are as follows:

In his commentary, Ali Kushchi refuted Tusi's views on Mu'tazila (the obligation of God to show favor to a human) and Shi'ism (the innocence of the leader, disrespect for the companions) and supported his beliefs in accordance with Ash'ari (that taqwin is not a separate quality) and Moturidi (conditions of faith, the status of angels and humans);

In the work, the issues of theology (الإلهيات) are interpreted through the synthesis of narrative (216 verses, 50 hadiths) and intellectual (rational) arguments (الأدلة العقلية والعقلية), unlike the first classical texts, before the narrative proof of the unity of God (توحيد الإله) the existence of the Creator is presented to those who deny God (وجود الصانع) proved that the method of logical proof was used;

Copies and editions of the work have been digitally analyzed: the names of 192 authors who wrote comments and margins (hashiya) to "Tajrid" are known. 9 copies of the text, a total of 92 copies of the text, 15 comments written on it, and 47 copies of the hashiya are stored in world funds, including 30 copies in Uzbekistan. There are a total of 45 copies of the commentary under the three names, 39 of which are copies of Ali Kushchi's commentary. There are only 17 copies of the khoshiya with a total of 47 titles, 12 of which have been lost. 4 of the total commentaries and 20 of the margins were written by Sunni scholars;

Reliability of research results is based on manuscript copies of "Sharh Tajrid al-Kalam" stored in the Main Fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan No. 5917 (3343, 3309), in the Harvard University Library under inventory numbers No. OL22800.10.5F and Sabir Abduh and Ahmad it is explained by the fact that it is based on the modern publications made by Obidi, based on evidence, comparative-historical methods are used, and the research results are confirmed by competent organizations.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research results is explained by the fact that the scientific-theoretical conclusions of Ali Kushchi's work "Sharh Tajrid al-kalam" – an important source of the knowledge of the kalam in the Timurid period, serve as a basis for new scientific researches in the field.

The practical significance of the results of the research is "Islamic studies", "Ideological directions and currents", "History and theory of the science of kalam", "Kalam (aqaid)", "Sources related to the teaching of Moturidia", "Scientific heritage of Movarounnahr mutakallims""Analysis of mutashabih verses" taught in higher and secondary special religious educational institutions. It is based on the fact that it can be used in field-related facultative classes, seminars and special courses to enrich the content of the above-mentioned subjects with new theoretical developments.

Implementation of research results. Based on the scientific results of the research conducted on the topic "Ali Kushchi's work "Sharh Tajrid al-kalam" - an important source on the science of the kalam in the Timurid period":

In the 9th-12th centuries, which was the time of the spread and development of Islamic sciences (العلوم الإسلامية), small treatises (المؤلفات العقائدية) in the category of "texts" (المتون) were written in the science of theology in order to correctly interpret religious beliefs. Due to the increased need for a wider understanding, the trend of writing "commentaries" (الشروح) has accelerated. The scientific conclusions about the fact that 29 commentaries were revealed on the basis of works were incorporated into the content of the textbook "Kalam" prepared on the order of the Ministry of Higher and Secondary Special Education (2020 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan. Order No. 676 dated December 28, 2011). As a result, it served students to correctly understand the content-essence and specific characteristics of the historical sources related to the science of the kalam in the Timurid era, and to form scientifically based skills;

Ali Kushchi started to write his first work "Sharh Tajrid al-kalam" (شرح تجريد الكلام) in Kerman at the age of 15, and from the age of 25 he finished the commentary (شرح زيچ) on "Zij" in accordance with the scientific tradition of the Middle Ages, then, the scientific conclusions based on the development of exact and natural sciences were used in the project "Life and activities of scholars" based on the order of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan (Reference No. 52/22 of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan dated February 3, 2022). As a result, the role and importance of the heritage of scientists and thinkers like Ali Kushchi, who left an indelible mark in the history of kalam science, in the historical and modern civilization development;

The issue disputed by the scholar in his review (الإرجاء «irja'») is that action (العمل) is not a (الإرجاء) condition of faith (الإيمان), the place of faith is in the heart (according to 3 verses, 2 hadiths), and it was determined that the deed is proved based on the evidence of its performance with the body parts. The scientific conclusions about it were included in the content of the textbook "History of Moturidia Teaching" prepared on the basis of the order of the Committee on Religious Affairs (Reference No. 4048 of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated July 28, 2020) gained great importance in the formation of correct scientific opinion and strengthening of ideological immunity against destructive ideas;

Ali Kushchi used Tusi's scientific views on specific sciences, but interpreted his beliefs regarding Mu'tazilism (المعتزلة) and Shi'ism (الشيعة) in his commentary from the perspective of Maturidy (الماتريدي) and Ash'ari (الأشعرية) from the scientific conclusions of the National Television and Radio Company of Uzbekistan "Uzbekistan National Television and Radio Company, reference number 06-31-230 of February 2, 2022, which was used in the preparation of the scripts of the systematic programs on the scientific heritage of Ali Kushchi within the "Buyuk yurt allomalari" series programs of the TV channel). As a result, the scientific information about the work of the scientist was communicated to the general public for the increase of historical knowledge and the formation of a sense of national pride.

Approval of research results. The research results were approved at 14, including 9 international and 5 national scientific-practical conferences.

Publication of research results. A total of 36 scientific works on the topic of research, including 13 articles in scientific publications recommended for publication of the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 8 republican and 5 foreign journals published.

The structure and scope of the dissertation. The content of the dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of used sources and literature, and appendices, and its volume is 154 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introduction is based on the relevance and necessity of the dissertation topic. The purpose, tasks, object and subject of the research, compliance with the priority directions of science and technology development are indicated. Also, information on the scientific innovation, structure, practical results, reliability of the results, theoretical and practical significance, implementation and publication of the research is given.

The first chapter of the dissertation entitled "**Scientific-theoretical foundations of the study of the kalam science during the Timurid era**" analyzes the religious and educational environment during the time of Mirzo Ulug'bek, the features of the works of Movarunnahr scholars of the 14th-15th centuries related to the kalam, the role of Ali Kushchi's personality and activities in the scientific environment of his time.

In the first paragraph entitled "*Religious-educational environment during the Timurid era: the example of Mirzo Ulug'bek's time*", it is studied that the socio-educational environment created as a result of the efforts of Mirzo Ulug'bek and Ali Kushchi in the field of science in the first half of the 15th century served as one of the important factors in the development of Islamic sciences.

Initially, during the Mongol period (XIII), the decline of the ancient culture in Central Asia began. The reason for the later (XIV) revival of the official status of Islam as an official religion is that the Mongol khans Kazan Khan and Tormashirin accepted Islam under the influence of Kubroviya sheikhs³². In the period of Timurids (XV), Sufism, which is the third component of religion, the spiritual and moral branch, after belief and jurisprudence, became stronger.

However, different interpretations can be found in historical sources and literature regarding state and religious figures, historical figures of this period. V. Bartold, M. Shaykhzoda, A. Askarov, portrayed Mirzo Ulugbek as an anti-Islamic figure which was different from Abdurazzaq Samarkandi, Koshii, Navoi. Secular and religious sciences were taught in the 3 madrasas³³ built by Mirzo Ulugbek in Samarkand, Bukhara and Gijduvan. The combination of "secular and religious" science, which was the reason for the success of encyclopedic scientists, was one of the factors of the renaissance. In fact, this classification of science is also conditional. Because Farabi classified "religious" science as "theology and the science of things beyond the sky", Khorezmi as "higher science - theology", Ibn Sina as "narrative sciences", and Ghazali as "shar'i - praised sciences".

In the second paragraph entitled "*Characteristics of the works of the scholars of Movarounnahr in the 14th-15th centuries*", 35 authors out of 30 mutakallims were

³² See: Асқаров А. Темур ва Улуғбек даври тарихи. –Тошкент: Комуслар бош тахририяти, 1996. -р.35; De Weese D. The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia. –Iranian Studies. Volume 21. Number 1-2, 1988. P.47; Тримингэм Дж.С. Суфийские ордена в исламе. Пер. с англ. Ставинской А., под ред. Акимушкина О. – Москва: Наука, 1989, р.64.

³³ See: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ-и саъдайн ва мажмаъ-и баҳрайн. Уринбоев А. форс тилидан тарж., -Т., 1969; Долимов У. Абадий зиё маскани.<http://madrasa.uz/madrasa-darslik/397-abadiy-ziyomaskani.html> 19.12.2016.

identified. 23 of them wrote 29 commentaries and margins (hashiya), 3 were the authors of 6 independent works, and the works of 4 were taught as textbooks.

In the 9th-12th centuries, when the rate of spread and development of Islamic sciences was high, small treatises in the category of "texts" were written in the science of kalam in order to correctly interpret religious beliefs. By the time of the Timurids (XIV-XV), there is a tendency to write "commentaries" on the fundamental "texts" due to the need for a wider understanding of these classical works.

As a result of the analysis of doctrinal issues through philosophical methods, the works written by the scholars of kalam, if they were not based on samii (narrative) arguments³⁴ and did not include samiyat (narrative) issues³⁵, then they could not be distinguished from the works related to philosophy.

Although the development of kalam science during the Timurid period was not at the same level as in previous periods, it was significant in terms of writing various commentaries on many works on kalam, spreading to wide areas and teaching. In this period, ideological divisions were not high. Because the potential of local scholars of Sunnah was high, their works have been widely interpreted and taught, and other sects have been given worthy refutations based on science. Also, the activities of these scientists were supported by the local rulers, and the differences were strictly suppressed.

In the third paragraph entitled *"The role of Ali Kushchi's personality and activities in the scientific environment of his time"*, the personality and activities of Ali Kushchi (1403, Samarkand - 1474, Istanbul) in the scientific environment of the Timurid period were studied, and his biography was chronologically restored. Here are the following aspects: 1) Ali Kushchi's relationship with the rulers; 2) the attitude of rulers to scientists, in particular to Ali Kushchi; 3) the impact of politics on science and scientists is disclosed. With the positive policy of the rulers, the scope of the intellectual echo of scientists becomes known: 1) like Mirzo Ulugbek and Muhammad Fatih II, who showed passion and encouragement, attention and care to science and scientists; 2) rulers like Abdulatif, who were the opposite, were compared.

The periods of Ali Kushchi's life and activity can be conditionally classified into 3 stages³⁶: 1) during his adolescence and youth in Samarkand under the shadow of the Timurid rulers, among his family and relatives, under the patronage of his teacher Ulugbek, until his death (until 1449); 2) political instability among Timurids in Movarounnahr (until 1471); 3) the period under the shadow of Ottoman Sultan Muhammad Fatih II (until 1474).

The influence of the culture of the Timurids and Ottomans on the scientific potential of Ali Kushchi was shown in his active work and scientific legacy.

In the second chapter entitled *"Ali Kushchi's scientific heritage and source studies analysis of the work "Sharh Tajrid al-Kalam"*, the works of the scholar are classified, copies of "Sharh Tajrid al-Kalam" are codicologically analyzed, among

³⁴ Ҳасан Шофеий. Ал-Мадҳал ило дироа илм ал-калом. Қоҳира, 1991. p.116

³⁵ Bekir Topaloğlu, Kelâm İlmi Giriş, İstanbul, 1996, p. 35.

³⁶ See: Аҳмад Афиғий. Али Кушчининг "Унқуд аз-завоҳир фи ас-сарф" асари муқаддимаси. Дор кутуб ал-мисрия. -Қоҳира. 2001.-p.23

the commentaries and margins of "Tajrid al-Kalam" as well as the originality of Ali Kushchi's commentary, the sources and style of the work are studied.

In the first paragraph, entitled "*Classification of Allama's Works and Codicology of the Copies of "Sharh Tajrid al-Kalam"*", Ali Kushchi's scientific activity was rich and significant, he wrote 31 works in Arabic and Persian on various fields of science - empirical and natural sciences, Islamic sciences, linguistics. Scholar identified and for the first time a complete list was formed by him and he grouped sciences into 8 types: mathematics (4), astronomy (6), mechanics (1), linguistics (8), jurisprudence (3), exegesis (2), kalam (3) and others (4) scientific works.

4 copies of the manuscripts of "Sharh Tajrid al-kalam" were codicologically analyzed and studied in terms of source studies. 17 copies of the work in Uzbekistan were copied between 973/1565 - 1235/1819, 6 copies of the written hashiya were copied between 1075/1665 - 1313/1895.

The fact that Ali Kushchi wrote commentaries on works related to Sunni and Shia beliefs, Hanafi jurisprudence, Islamic sciences such as kalam, tafsir and fiqh, as well as fundamental scientific and practical researches on linguistics, logic, concrete and natural sciences, proves that he is an all-round encyclopedic scholar.

The second paragraph, entitled "*Characteristics of scholar's commentary among the commentaries and margins of Tajrid al-Kalam*", describes the explanation of the text, commentary and hashiya, and the place of Ali Kushchi's commentary among them.

6 commentaries and hashiyas were written in the 14th century, 17 in the 15th century, 18 in the 16th century, 6 in the 17th century, 2 in the 18th century, and 4 in the 19th century. Some parts of the text have been published 15 times in a total of 8 countries such as Istanbul and Qom, Alexandria (1996) and in India (1890); 6 reviews 11 times: Alexandria (2002), Beirut (1988, 1998), Qom (1951, 1968, 2003, 2012), Kuwait (2012), Tabriz (1880), India (1886) and Najaf (1961); 2 hashiyas 2 times: but Ali Kushchi's commentary and the margin written on it have not been published in full.

He used 216 verses and 50 hadiths to explain the issues of Aqeedah, and analyzed them organically using theological method and natural and physical sciences. Ali Kushchi and other Sunni scholars (Isfaraini, Isfahani, Akmaliddin Bobarti, Hasan Fanori, Shamsiddin Khayoli, Jalaliddin Davvani, Ibn Kamal Pasha, Asamuddin Toshkoprizoda) and Shia scholars (Ahmad Ardabili, Sadriddin Sherozi) criticized the important approaches of Tusi's dogmatic views on Shiism in matters such as the Imamate and the infallibility of the 12 Imams.

The third paragraph, entitled "*Sources and style of the work*", examines the works used as sources in the writing of the review, the style used in it, and its influence on the work of later scholars.

Ali Kushchi states that his work "*Sharh Tajrid al-Kalam*" is important and that he studied seventy volumes of books to write it. The works of Razi, Tusi, Hilli, Sadrushshari'a, Isfakhani, Ijji, Jurjani and Taftazani served as a source base for him. That is why Ali Kushchi's commentary is the best and most elegant of Tajrid's

commentary. Because he enriched it with his views, using the works of Isfahani's commentary, Jurjani's framework and "Sharh al-Mawaqif" and "Sharh al-Maqosid" of Taftazani³⁷.

Ali Kushchi used the works of Taftazani (d. 792/1390). He wrote a commentary on Umar Nasafi's (d. 537/1143) work "Aqid". In this work, he was influenced by Moturidi's (d. 333/944) "Kitab al-Tawhid". So, this chain of silsila shows that the similarity between the styles of Ali Kushchi and Moturidi was not accidental.

The following scholars referred to Ali Kushchi's commentary and used it in their works: Khayoli (d. 886/1481), Davvani (d. 918/1513), Bayazi (d. 1078/1687), Noblusi (d. 1143/1730), Sochioklizoda (d. 1145/1732), Ali Sabbon (d. 1206/1792), Kyotakhayoli (d. 1329/1911) and Babanzoda Ahmad Naim.

Tusi (d. 672/1273) and Ali Kushchi were also engaged in theology and natural sciences, so they approached the analysis and presentation of dogmatic issues in an unconventional way - interdisciplinary integration, like Moturidi. This is especially reflected in the dialectical methodology of comparison of properties and connections between araz, substance, matter and bodies in the first goal of "Tajrid" - "general issues" section³⁸.

The third chapter, entitled "**Historical and modern importance of the theological views of Ali Kushchi**", explains the interpretation of doctrinal issues in the work, historical aspects of debates about the qualities of the creator, and the modern importance of narrative and intellectual arguments in "Theology".

The first paragraph called "*The interpretation of doctrinal issues in the work*" analyzes the compatibility of Ali Kushchi's views with Ash'ariya and Moturididya on faith, takwin, imamat, sin, intercession and seeing God.

Along with aqida, the work covers topics related to Qur'anic sciences, philosophy, logic, epistemology, ontology, empirical and natural sciences. In the first fundamental classical texts and works³⁹ on the belief and kalam, the classification into such topics and the coverage of other Islamic sciences and scientific fields are rarely observed.

The themes of Tusi's text called "purpose" can also be seen (for the first time in Sunni books) in the works of Taftazani, who is well acquainted with this work and its author's scientific heritage. Although the author himself did not provide information about this similarity in his work, there are very close similarities in the classification of topics in his "Maqosid" and "Sharh al-Maqosid", the works of his teacher Azudiddin Ijji (d. 756/1355) called "Mawaqif". These are recognized as the most important works on the kalam of the later (mutaakhir) period. So, it was not by chance that Ali Kushchi turned to Tusi's work and wrote a large commentary.

Contents in "Tajrid": umur umma (general matters), jawahir (substance) and Aroz (accident), Theology, Nubuwwat (prophethood), Imamat (leadership), Ma'ad

³⁷ See: Hâlid b. Hammâd el-Advânî, "Mukaddime", Şemseddin el-İsfahânî, Tesdîdü'l-kavâid fi şerhi Tecrîdi'l-akâid, -Kuveyt, 2012, I; pp.54-55.

³⁸ See: Жалолитдин Даввоний. Али Кушчининг Тажрид шарҳига ҳошия. Гарвард университети кутубхонаси. №OL22800.10.5F. 1966.-p.152

³⁹ Абу Ҳанифанинг (ваф. 150/767 й.) "ал-Фикҳ ал-акбар", Абу Жаъфар Таҳовийнинг (ваф. 321/933 й.) "ал-Ақида ат-таҳовия", Абу Ҳафс Насафийнинг (ваф.537/1143 й.) "ал-Ақоид ан-насафия" каби асарларида.

(Doomsday). And in "Maqasid": mabodi' (fundamentals), general matters, substance, accident, theology (+prophecy, imamat), samiyat (+Qiyamah).

In his commentary, Ali Kushchi mentions the views of the founders of Hanafiism, Abu Hanifa and Abu Yusuf, uses the expression "sheikh" in relation to Moturidi and Ash'ari, and respects Ghazali and Razi as "imam". He gives reasonable refutations to representatives of Mu'tazila, Nazzom, Allaf, Jubbai, Abdul Jabbar, Murtaza from Shiites, and philosophers such as Ibn Rawandi.

According to the text of Tusi, "Faith is confirmation." Ali Kushchi explains that⁴⁰ faith is confirmation in the general dictionary sense, and the hadith in the story of Yusuf (a.s.) brothers "you didn't believe us" means "you didn't believe", "faith is believing in Allah, His angels,..." is proof of this. According to the Karromites, faith is the word of testimony (it consists only of saying), the Khawarij said that it is the actions of the members. Tusi and Ali Kushchi are in accordance with the Moturidiy regarding faith being in the heart and tongue. According to him, the main pillar of faith is one - heart confirmation. Confession in language is an additional condition for execution of orders. Action is not a condition of having faith, but it is a result of the perfection of faith.

Ali Kushchi agrees with Ash'ari that God's quality "Takween" is not separate from power and will. Among attributes, "yad", "vajh" supports the view of Moturidia in the matter of being interpreted in a similar way to other attributes. Taftazani stated that "Takween is an eternal attribute of Allah."

In Sunnism, the Companions, particularly the four Rashid Caliphs, are considered to be the best of the Ummah, while in Shiaism, they are harshly criticized. Ali Kushchi gave logical, intellectual and historical answers to Tusi's views on Shiism - "that the 3 Rashid caliphs were not worthy except Ali, and the infallible (innocent) league of Ali and the 12 Imams" from the Sunni point of view. He explained that it is obligatory for the leader (imam) to be free from sin (innocent) or to be the best person according to the Imami School, but it is not obligatory according to the people of the Sunnah.

Ali Kushchi criticizes the Mu'tazilites, who are known for putting reason above narration, on the contrary, inappropriately absolutizing some samiyat (narrative evidence) without explanation. In particular, it is acceptable according to the people of the Sunnah that those who have committed major sins receive a suitable punishment, stop their punishment, enter paradise or intercede and be released. Mu'tazilah, however, argues against this the verses about eternal suffering and no intercession. Ali Kushchi emphasizes that these verses are characteristic of unbelievers or that they are interpreted as longing for eternity.

Analyzing the verses and hadiths on the issue of seeing God, according to the intellectual evidence of the Ash'arites, he states that it is possible to see, and explains that seeing is not physical, but spiritual perception, anticipation, and seeing the

⁴⁰ See: Али Кушчи "Янги шарҳи" га Даввонийнинг "Янги ҳошия"си. Гарвард университети кутубхонаси. Қўлёзма №OL22800.10.5F. 1301/1884 й. электрон нусха (Бундан кейин: Али Кушчи. Янги шарҳ). -pp.400-427.

reward of God. Also, Ali Kushchi justifies intellectually and logically, noting that "Allah is without sides, otherwise, anything that has any sides would be a body."

Ali Kushchi analyzed his doctrinal views in accordance with the Maturidy-Ash'ari Schools and appropriately used narrative and mental evidence. In the brief information about his sect, it is mentioned that he is among the Sunni, Ash'ari, and Hanafi scholars without reference to the source or evidence. He supported the beliefs according to Ash'ari (*that takwin is not a separate attribute*) and Moturidiyyah (*conditions of faith, the status of angels and humans*).

The "Theology" part of the work is analyzed in the second paragraph called "*Historical Aspects of the Debates on the Creator's Attributes*". 8 of the 33 attributes of Allah are classified as inherent, 15 as negative (The term "negative attributes" means those attributes which cannot be found in God because they are incompatible with the concept of Divinity. Similar to the positive attributes, the negatives attributes are also many), and 10 as other attributes.

According to Tusi's text, "but yad, wajh, qadam, rahmah, karam, riza and takwin - return (interpreted) to the attributes mentioned above". Ali Kushchi commented⁴¹ on it as follows: "that is, memory is power, wajh is existence, and step is survival." However, the adjectives rahmat, karam, riza are each a special will. Takwin is nothing but power and will." According to the Hanafis, "Takwin is an eternal quality in addition to the famous 7 qualities."

If we do not explain some apparent meanings in the Qur'an and hadiths, a certain God with one "face" and many "eyes", one "side" and many "arms", one "arm", a person with a mind can not agree to relate to his Lord with such qualities⁴². It is clear from this that it is necessary for every intelligent person to turn to interpretation."

In this regard, there are three different views: 1) recognizing the existence of ta'wili of mutashabih verses and hadiths, referring the real truth of their meaning and mood to the knowledge of Allah Almighty (tafweez); 2) to interpret them in a suitable way, both of them were narrated from the Companions⁴³; 3) Mutashabih is to take the appearance of verses and hadiths without interpreting them, which was put forward by categories such as Jahmiyyah and Mujassima in history. Again, according to their unspoken, only intellectual-logical thoughts, every existence exists that is a body.⁴⁴

Ali Kushchi followed the second path in this matter and adequately explained the evidence

Because, it is mentioned in the sources that the Companions and followers also interpreted some mutashabih verses attributed to Allah as follows: Leg - power; Hand - strength, power; To forget - to leave, leave in pain; Cursi - science; Coming - order, punishment, anger, sultan, power, grandness, account, punishment, consent,

⁴¹ Али Кушчи. Янги шарҳ. –pp. 348–390

⁴² Фаҳриддин Розий (ваф. 606/1209 й.). Асос ат-такдис фи илм ал-калом. Муассаса ал-кутуб ас-сақофия. Байрут. 1995.-р.98;

⁴³ Бадриддин Муҳаммад б. Абдуллоҳ Заркаший. Ал-Бурҳон фи улум ал-Қуръон. – Қоҳира: Дор ат-турос, 1984. – Ж. II. – pp 78-89

⁴⁴ Саъиддин Тафтазоний. Матн Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом. – p. 79.

anger; Eye - to see, look, love, will; Nur - the one who guides and organizes; Face - self, body, sort, facing him, qibla, property, actions for which approval is sought; Side - obedience, command, reward; Descending- order; Ascending - obeying one's command; Laughter - compassion, support and success;

In this work, Ali Kushchi scientifically analyzed these dogmatic issues and they have not lost their relevance even today, so the work serves as an important source.

The third paragraph examines the "*Contemporary importance of verbal and mental reasoning in "Theology"*". The analysis of comprehensive issues related to human thinking, personality and society is also included in religious sources. In particular, it is especially important today to realize that these aspects of the works on the creed and the kalam are not limited to the scope of didactic propaganda. Questions related to the kalam have aspects related to scientific, philosophical, logical, epistemological, ontological, as well as physical and natural sciences. This emphasizes the necessity of comparative synthesis and analysis with modern achievements and results of science, not limited to fundamental statement and propaganda of dogmatic issues. After all, a broad-minded person cannot be a bigot if his mind is also satisfied with the foundations of this religious faith, which he accepted and confirmed with his heart, along with his pure faith.

In particular, it can be clearly seen in the work "Sharh Tajrid al-kalam" by Ali Kushchi, who is the author of works related to these fields. In the work, the theory of "wajib al-wujud" is analyzed intellectually and logically as follows: "The "wajib" of the existence of the first eternal Creator of all beings is a necessary (*axiom*). Otherwise, it would be "obligatory" (*required*) for him to become a "sequential" (sequential) participant. And the very fact that the universe came into being (happening) from nothing cancels the necessity of its being "obligatory" (*that is, it becomes "possible" and not "obligatory"*)."⁴⁵.

Manifestations of the Maturidyia and Ash'ari Schools of doctrine, which supported and improved the explanation of the traditional beliefs of Ahli Sunnah wal-Jamaa in a combination of verbal and intellectual, are the Mu'tazilites, who put reason above the naql, and some philosophers (*sufastoiya*), as well as Hashwiya, mujassima, jahmiyyah, who interpret the naql on the surface (*seemingly*), who considered others as their opponents. "Salafis" are accused of being in the creed of Mu'tazila, Jahmiyyah and Mu'atilla, saying that they prefer reason over narration, and that "Maturidiyyah's approach to revelation is false and corrupt."⁴⁶, they claim.

In Moturidi, one can also see the method of intellectual and logical reasoning: "The universe consists of materials and elements." They are inseparable. Symptoms are hadis (*made from nothing*). That which is inseparable from a phenomenon is itself a phenomenon⁴⁷. So, the universe is a phenomenon. Objects in the universe do

⁴⁵ Собир Абдух. Шарҳ ал-Кушжий ало Тажрид ал-ақоид ли ат-тусий, мабҳас ал-Илоҳиёт.- Искандария: Дор ал-вафо, 2002.-Б.4/49; Али Кушчи. Янги шарх. -р.5.

⁴⁶ Муҳаммад б. Абдурахмон Хумаййис. Мотуридия куллобиянинг асрандиси. Электрон нашр, -р.4.

⁴⁷ Абу Мансур Мотуридий. Китоб ат-тавҳид. Бакр Тўпалўғли, Истанбул, Мактаба ал-Иршод, Дор ас-содир, Байрут, 2001. -Vol. 1., -pp. 11-13. (Бундан кейин: Мотуридий. Китоб ат-тавҳид.)

not aggregate or separate by themselves. Therefore, it is inevitable that there is a God who controls them unnaturally. He is Allah Almighty”⁴⁸.

Also, Ali Kushchi in his work "Sharh Tajrid al-Kalam" provides narrative evidence from the Qur'an and Sunnah (216 verses from 69 chapters, more than 50 hadiths). First of all, he explains doctrinal issues in an intellectual and logical way. Because the reason for giving the intellectual evidence first is that it is logically correct to prove the existence of the creator himself before citing the sayings in the book and message of the creator (religion, prophet). It is known from history that since ancient times no people or nations were without faith in God. That's why early (II/VIII century) works on belief and theology, such as Abu Hanifa's work "al-Fiqh al-akbar", started with questions about the unity of God, not the existence, and then explained the foundations of monotheism. Later, as a result of the wide spread of other religions and philosophies and their representatives and ideas among Muslims, in the beginning of the works on the science of the kalam, first of all, they began to prove the existence of the creator by means of intellectual and logical observation, and then they moved on to provide narrative evidence. This feature is typical for Ali Kushchi's work "Sharh Tajrid al-Kalam".

In the work, Ali Kushchi defines the science of the kalam and evaluates the place of narrative evidence and intellectual thinking in it: "In the science of the kalam, intellect alone is not enough, there is also a need to listen to the one who teaches theological enlightenment (prophet). The mind only makes conclusions from the possible.⁴⁹ Omar Nasafi repeats thoughts of Moturidi ⁵⁰: "The truths of things are fixed (they have essence). The causes (means) of knowledge (close knowledge) are three: healthy sense organs (5), reliable (faithful) message (naql) and intellect.⁵¹

So, without denying the originality of doctrinal texts, rational research is not excluded. But the problem is that some of today's ideological differences have their roots in the early days of Islam. At first, such disagreements were suppressed by the majority of Sunni scholars and state leaders with strict prohibitions. In the 7th century, Subaighni, who raised controversial questions about mutashabeh verses related to doctrinal issues⁵² Omar b. Khattab said he was a seditious person, and in the 8th century Malik b. Anas was judged as a heretic.

Later, dissidents increased and became capable even in state administration, causing great conspiracies (mutazila, karmatiya). By this time, there was a transition to open scientific debates among scientists. As each side tries to prove that it is the owner of absolute truth and pure faith, it is no longer enough to quote religious texts. The period required the maximum effective use of various methods of scientific debate. Logical, philosophical, dialectical, theological, intellectual, comparative, metaphorical, and figurative methods were among them. Ali Kushchi's methodology

⁴⁸Same work.-Vol. 1., -pp. 17-19.

⁴⁹ Али Кушчи. Янги шарҳ. -р.2.

⁵⁰ Мотуридий. Китоб ат-тавҳид. -Vol. 1., -р. 10.

⁵¹ See: Саъдий. Шарҳ ал-Ақоид.-р.37.

⁵² Сувбайғ (Абдуллоҳ Сабиғ) б. Асал (Исл) Ироқий Тамимий (VII аср).

of verbal and intellectual proof of theological issues is consistent with the schools of the Ahl al-Sunna Aqeedah.

CONCLUSION

Based on the scientific-practical research of Ali Kushchi's work "Sharh Tajrid al-kalam" and the goals and objectives of the research, the following conclusions were achieved:

1. The socio-educational environment created as a result of the efforts of Mirzo Ulug'bek and Ali Kushchi in the field of science was one of the important factors in the development of Islamic sciences. Secular and religious sciences were taught in the 3 madrasas he built in Samarkand, Bukhara and Gijduvan. Unlike Abdurazzaq Samarkandi, Koshii and Navoi, V. Bartold, M. Shaykhzoda and A. Askarov portray Mirzo Ulug'bek as an anti-Islamic figure, which is not in accordance with historical facts.

2. During the period of Timurids (XIV-XV), there was a tendency to write "commentaries" on classical fundamental "texts". The potential of the local Sunni scholars was high, their works were widely interpreted and taught, the local rulers supported them, and the divisions were put an end to.

3. The biography of Ali Kushchi was restored chronologically for the first time: he was born in Samarkand in 1403, went to Kirman for the first time in 1414, returned to Samarkand in 1417, went to China and returned in 1438, went to Tabriz for the first time in 1453, to Khivot in 1470, to Kirman for the second time and He went to Tabriz, went to Istanbul for the first time in 1471, returned to Tabriz in 1472, went to Istanbul for the second time in 1473, and died in 1474.

4. Study of Ali Kushchi's works on Islamic sciences, 17 (22 in world funds) of "Sharh Tajrid al-kalam", and 6 of the margins written on it (total of 30 with the text of Tajrid and other commentaries, although a copy is kept in Uzbekistan researches are not done.

5. Ali Kushchi summarizes the views of Taftazani and Jurjani and gives conclusions, so he serves as an important source in the comparative study of Sunni and Shiite beliefs, and in the integral understanding of Islamic sciences with natural and concrete sciences. Taftazani wrote a commentary on Umar Nasafi's work "Aqid". He was influenced by Moturidi's work "Tawhid". So, this chain of silsila shows that the similarity in the style of Ali Kushchi and Moturidi is not a coincidence.

6. Ali Kushchi refuted Tusi's views on Mu'tazila (the obligation of Allah to show favor to a servant) and Shi'ism (the innocence of the leader, disrespect for the Companions) and supported his beliefs according to Ash'ari (that takwin is not a separate attribute) and Moturidi (conditions of faith, the status of angels and humans).

7. According to the metaphorical or mental interpretation of Mutashabih verses, divisions and differences have arisen among Muslims in history. Even now, the attack of various currents depends on these topics. Sometimes, by politicizing these purely religious topics, political problems arise between Muslim civilians and

between countries. Among them, the topic of God's attributes has been and continues to be one of the most controversial issues.

8. Philosophical and metaphysical issues have been co-analyzed in the science of the kalam in a mental-logical way. Currently, propaganda of atheism and agnosticism is a threat to national and religious values, and there are people and missionaries trying to mislead ordinary people with the claim of prophethood. Therefore, these two main issues in the science of the kalam - "theology" and "prophecy" have not lost their scientific and practical relevance even now.

Based on the results and conclusions obtained during the research, the following proposals and recommendations were put forward:

1. The first goal (general issues) of Ali Kushchi's work "Sharh Tajrid al-Kalam" is a combination of metaphysical and physical topics, because important issues are described in a very complex language, so it is still not researched, so it is related to empirical and natural sciences such as astronomy, astrophysics, chemistry, and geometry. in cooperation with representatives of the field, separate research of its framework and comments.

2. To study the work academically in the lectures of aqida and kalam, to recommend its hashiya and comments to the graduates of the bachelor and master's level as the subject of their graduation work, to prepare a critical text and an explanatory translation in Uzbek, and present it to the general public.

3. To promote the life and scientific activity of Ali Kushchi, especially the religious-educational heritage in local and international encyclopedias, through the preparation of educational series, videos and films.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

ТОХИРОВ ЖАХОНГИР АБДУВОХИД УГЛИ

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ АЛИ КУШЧИ «ШАРХ ТАДЖРИД АЛЬ-КАЛАМ» –
КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО НАУКЕ КАЛАМ В ЭПОХУ
ТИМУРИДОВ**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)
ПО ИСТОРИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2019.4.PhD/Tar594

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Ученого совета вуза (www.iiau.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziynet» (www.ziynet.uz)

Научный руководитель: Бабаджанов Бахтиёр Мираимович
доктор исторических наук

Официальные аппоненты: Хасанов Ахаджон Ахмеджанович
доктор исторических наук, профессор

Файзиев Хуршид Тургунович
кандидат исторических наук, доцент

Ведущая организация: Институт востоковедения имени Абу Райхана
Беруни Академии наук Республики Узбекистан

Защита диссертации состоится «13» сентября 2022 года в 14⁰⁰ часов на платформе Головного научно-методического центра заседании Научного совета DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 105). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «31» августа 2022 года.
(реестр протокола рассылки № 8, от 27 августа 2022 года)

Д.Р.Махсудов
Председатель Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук (DSc), доцент

С.А.Рустамий
Ученый секретарь Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук (DSc), доцент

З.М.Исламов
Председатель Научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация к диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования раскрыть вклад Али Кушчи в развитие науки калам в эпоху Тимуридов.

Объектом исследования является произведение Али Кушчи «Шарх Таджрид аль-калам».

Предметом исследования является выявление исторической и современной значимости теологической проблематики в произведении «Шарх Таджрид аль-калам».

Научная новизна исследования заключается в следующем:

раскрыто на основе анализа 29 произведений, что в IX-XII вв., который считается временем распространения и расширения исламских наук (العلوم الاسلامة), в целях правильной интерпретации религиозных верований были написаны небольшие трактаты (المؤلفات العقائدية) в жанре «текстов» (المتون), а к эпохе Тимуридов (XIV-XV) «комментарии» (الشروح) к этим трактатам в связи с необходимостью более широкого их понимания;

обоснован тот факт, что в соответствии с научной традицией средневековья ученые-энциклопедисты сначала осваивали религиозные науки, а затем изучали точные и естественные науки, на примере тех фактов, что Али Кушчи в Кермане начал писать свое первое произведение – «Шарх Таджрид аль-калам» (شرح تجريد الكلام) в 15 лет, а с 25 лет начал писать комментарии к «Зидж» (شرح زيچ);

уточнено, что Али Кушчи обосновал спорный вопрос «иржаъ» (الإرجاء) – «действие» (العمل) не является условием веры (الإيمان), по доводу, что место веры находится в сердце (согласно 3 аятам, 2 хадисам), а «действие» исполняется частями тела;

уточнено, что Али Кушчи использовал научные взгляды Туси на точные науки, но в своем комментарии интерпретировал его убеждения относительно мутазилизма (المعتزلة) и шиизма (الشيعة) с точки зрения учений Матуриды (المتريدية) и Ашари (الاشعرية);

Внедрение результатов исследования. В ходе исследования произведения Али Кушчи «Шарх Таджрид аль-калам» было осуществлено следующее:

раскрытые научные выводы на основе анализа 29 произведений о том, что, в IX-XII вв., который считается временем распространения и расширения исламских наук (العلوم الاسلامة), в целях правильной интерпретации религиозных верований были написаны небольшие трактаты (المؤلفات العقائدية) в жанре «текстов» (المتون), а к эпохе Тимуридов (XIV-XV) «комментарии» (الشروح) к этим трактатам в связи с необходимостью более широкого их понимания, были внедрены в содержание учебника «Калам», который составлен согласно заказу Министерства высшего и среднего специального образования (Приказ № 676 Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 28 декабря 2020 г.). В результате это помогло учащимся понять сущность и особенности исторических источников,

связанных с наукой калам в период Тимуридов, сформировать навыки и умения на научной основе;

полученные научные выводы посредством обоснования того факта, что в соответствии с научной традицией средневековья ученые-энциклопедисты сначала осваивали религиозные науки, а затем изучали точные и естественные науки, на примере тех фактов, что Али Кушчи в Кермане начал писать свое первое произведение – «Шарх Таджрид аль-калам» (شرح تجريد الكلام) в 15 лет, а с 25 лет начал писать комментарии к «Зидж» (شرح زيچ), были использованы в составлении проекта “Алломалар ҳаёти ва фаолияти” (“Жизнь и деятельность ученых”), который составлен согласно заказу Центр исламской цивилизации в Узбекистане (справка № 637 Центра исламской цивилизации в Узбекистане от 31 августа 2022 г.). В результате чего, послужила для освещения роль и значение наследия таких ученых и мыслителей, как Али Кушчи, оставивших неизгладимый след в истории мировой науки, в историческом и современном развитии цивилизации;

результаты уточненных научных выводов, что Али Кушчи обосновал спорный вопрос «иржаъ» (الإرجاء) – «действие» (العمل) не является условием веры (الإيمان), по доводу, что место веры находится в сердце (согласно 3 аятам, 2 хадисам), а «действие» исполняется частями тела, были внедрены в содержание учебника “Матуридия таълимоти тарихи” («История доктрины Матуридия»), который составлен согласно заказу Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан (справка № 02-03/6699 Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 26 августа 2022 г.). В результате приобрело большое значение в формировании у студентов правильного научного взгляда на учение исламской религии, школы веры Матуридия, в укреплении идеологического иммунитета против деструктивных идей;

результаты уточненных научных выводов, что Али Кушчи использовал научные взгляды Туси на точные науки, но в своем комментарии интерпретировал его убеждения относительно мутазилизма (المعتزلة) и шиизма (الشيعة) с точки зрения учений Матуриди (المتردية) и Ашари (الاشعرية), были использованы при подготовке сценариев систематических передач о научном наследии Али Кушчи в рамках периодической программы «Гении великой страны» телеканала «История Узбекистана» Национальной телерадиокомпании Узбекистана (справка № 06-31-230 Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 2 февраля 2022 г.). В результате чего, научная информация о работе ученого доводилась до широкой общественности в целях улучшения исторических знаний и формирования чувства национальной гордости.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Объем диссертации составляет 154 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть, I part)

1. Тоҳиров Ж. Али Қушчининг ҳаёти ва илмий фаолияти // Ислом тафаккури. – Тошкент, 2021. – № махсус сони. – Б. 77–83. (24.00.00; № 22)
2. Тоҳиров Ж. Али Қушчининг «Шарҳ Тажрид ал-калом» асари ва унинг нусхалари // Мотуридийлик. – Тошкент. 2021. № 2. – Б.33-39.
3. Тоҳиров Ж. Мовароуннаҳрлик олимларнинг темурийлар даври калом илми ривожига қўшган ҳиссаси // Мотуридийлик. –Тошкент. 2022. № 1. – Б. 59-65.
4. Тоҳиров Ж. Дунёвийлик ва динийлик масаласига аутентик ёндашув: Мирзо Улуғбек ва Али Қушчи мисолида // Islom Ziyosi (The Light of Islam), – Тошкент, 2020. № 2. – Б. 130-137. (24.00.01; № 17)
5. Tokhirov J. Islamic Scientific Works Of Ali Kushchi // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. – Philadelphia. 2019. № 05-73. – P. 132-134.
6. Tokhirov J. Authentic approach the “Sharh al-Tajrid” of Ali Kushchi // EPRA International Journal of Research and Development. Value:1.241. 2020. – № 6/1.
7. Тоҳиров Ж. Исламские научные произведения Али Кушчи // Вестник современных исследований, – Омск, Россия, 2019. № 5-1. –С. 4-7.
8. Тоҳиров Ж. Шарҳ алломалари илмлар таснифи ҳақида // Имом Бухорий сабоқлари.– Самарқанд. 2020. № 4. –Б.15-17.
9. Тоҳиров Ж. Абу-л-Ало ал-Ҳамадоний // Ислом энциклопедияси. I жилд. – Тошкент. – Б.392-393.
10. Tokhirov J. Secularism and religiosity in Ali Kushchi // EPRA International Journal of Research and Development. 2021. – №5/5.
11. Ҳақиқатга хилоф талқин // Тафаккур.-Тошкент. 2021, №1.-Б.115-116.
12. Тоҳиров Ж. Носириддин Тусийнинг «Тажрид ал-калом» асари ва унинг шарҳлари // Islom Ziyosi (The Light of Islam). – Тошкент, 2021. №4. – Б. 66-73. (24.00.01; № 17)

II бўлим (II часть, II part)

13. Тоҳиров Ж. Али Қушчининг илмий меросида ислом илмлари // Ёш олимларнинг илмий мақолалари тўплами. –Тошкент. 2019. -Б. 213-221.
14. Тоҳиров Ж. Али Қушчининг “Шарҳ тажрид ал-ақоид” асари // Академик Убайдулла Каримов. Илмий-амалий конференция. – Тошкент, 2019.-Б. 222-223.
15. Тоҳиров Ж. Али Қушчи – “Дунёвий ва диний” илмлар билимдони // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси. – Тошкент. 2019. -Б. 158-160.

16. Тоҳиров Ж. Динларни таснифлаш методологияси // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси.–Тошкент. 2019. №11. – Б. 41-42.

17. Тоҳиров Ж. Тошкент ислом университети «мевалари» // Зиё маскани. 2019. №-1 (75). –Б.14-15.

18. Тоҳиров Ж. Ислом маданиятида дунёвийлик ва динийлик: аутентик ёндашув (Мирзо Улуғбек ва Али Қушчи мисолида) // Бухоронинг ислом цивилизациясидаги ўрни ва унга қўшган ҳиссаси. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. 2020. – Бухоро. -Б.1295-1302.

19. Tokhirov J. Secularism and Religiosity in Ali Kushchi // Proceedings of International Multi-disciplinary Scientific Conference on Innovative Technology Organized by Novateur Publications, India. May 25th, 2020. 110-113p. Vol. 1 No. 1 (2020).

20. Тоҳиров Ж. Ислом маданиятида дунёвийлик ва динийлик (Мирзо Улуғбек ва Али Қушчи мисолида) // Ўзбекистон – ислом цивилизацияси маркази. Ёш олимлар республика илмий-амалий конференцияси тўплами. – Т.: 2020. – Б. 64-76.

21. Тоҳиров Ж. Мовароуннаҳр калом илмининг ривожига Али Қушчининг ўрни // Имом Абу Мансур Мотуридий ва мотуридия таълимоти: ўтмиш ва бугун. Халқаро илмий-амалий конференция. –Тошкент, 2020.-Б.146-147.

22. Тоҳиров Ж. Дунёвий ва диний билимлар уйғунлиги // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси. -Тошкент. 2021. – Б. 145-149.

23. Тоҳиров Ж. “Шарҳ Тажрид ал-ақоид” асарининг нусхалари ҳақида // Ислом цивилизацияси ривожига алломалар меросининг ўрни. Ёш олимларнинг илмий мақолалари тўплами.-Тошкент. 2021. – Б. 20-23.

24. Tokhirov J. Moderation against bigotry: theological methods // Мотуридийлик таълимоти ва ҳозирги замон. Халқаро илмий-амалий симпозиум. -Тошкент, 2021. – Б. 237-241.

25. Тоҳиров Ж. Ислом маданиятида дунёвийлик ва динийлик: аутентик ёндашув (Мирзо Улуғбек ва Али Қушчи мисолида) // Ўзбекистонда ислом маданияти, тарихи ва санъатини ўрганишнинг янги истиқболлари. Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги халқаро конференцияси мақолалари тўплами. -Истанбул: Optimum Basım, 2021. -Б.567-578.

26. Тоҳиров Ж. Мовароуннаҳрлик мутакаллимларнинг калом илми ривожигаги ўрни // Ўзбекистонда диний-маърифий соҳа ривожига ва истиқболли режалар. Ёш олимлар, тадқиқотчиларнинг республика илмий тўплами. -Тошкент. 2022. - Б.54-56.

27. Тоҳиров Ж. “Сифатлар” масаласида “таъвил”нинг қўлланилиши // Uluslararası Mahiyet ve Hakikat Bağlamında Vahiy Olgusu Sempozyumu. Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi. –Konya: Kultur yayınları. 17-18 Mart 2022 yıl. -Б.66-67.

28. Тоҳиров Ж. Ақидавий масалаларни нақлий ва ақлий далиллашнинг тарихий ва замонавий жиҳатлари // Uluslararası Mahiyet ve Hakikat Bağlamında Vahiy Olgusu Sempozyumu. Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi. – Konya: Kultur yayınları. 17-18 Mart 2022 yil. -B. 68-69.

29. Тоҳиров Ж. Калом илми ривожида мовароуннаҳрлик мутакаллимларнинг аҳамияти // Марказий Осиёда ислом цивилизацияси: ўтмиш ва ҳозирги замон. Халқаро конференция материаллари тўплами. – Тошкент. 2021.-Б.82-83.

30. Тоҳиров Ж. Ақидавий масалаларни далиллашда тафвиз ва таъвилнинг аҳамияти // Глобаллашув жараёнида исломни тушуниш муаммолари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. -Тошкент: Book media plus, 2021. -Б. 204-208.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Адади 100 нусха. Бичими 60x84 ¹/₁₆
Босма табағи 3. «Times New Roman» гарнитураси.
“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.